

By, marsk og geest I

Årsberetning 1988

Den antikvariske Samling i Ribe

By, marsk og geest 1

Forord	1
Lene B. Frandsen, Per Kristian Madsen og Hans Mikkelsen: Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-89	3
Claus Feveile, Stig Jensen og Kirsten Ljungberg: Ansgars Ribe endelig fundet - rapport over en udgravning ved Rosenallé i Ribe 1989..	29
English summaries	54
Årets tal	57

"Odin fra Ribe" - 4,2 cm høj mandsmaske af støbt bly. Odins hoved med det flotte, svungne overskæg flankeres af de to ravne Hugin og Munin, som tilhvisker Odin vise råd om verdens gang. Sandsynligvis lavet i Ribe i 700-årene, men fundet for få år siden i en kasse med bøjede søm. Kan ses i udstillingen "Ribes Vikinger" i Hans Tausens Hus, som åbnede sommeren 1989. Tegning: Lars Hammer.

Årsberetning 1988

Den antikvariske Samling i Ribe

Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-89

Af Lene B. Frandsen, Per Kristian Madsen og Hans Mikkelsen

Indledning

I to artikler fra henholdsvis 1982 og -83 blev der gjort status for det arkæologiske arbejde i Ribe (1). Resultater og overvejelser blev fremlagt, og der blev opstillet en række ønsker til fremtidens udgravningsvirksomhed. Nu, efter næsten seks års forløb, er det igen på tide at gøre status, bl.a. fordi den forløbne periode har været kendetegnet af en støt arkæologisk aktivitet. Denne rækker fra ca. år 700 til ca. 1600 med i alt 40 udgravninger, 11 bygningsarkæologiske undersøgelser (ofte i kombination med en udgravning) og 29 mindre besigtigelser, alt sammen inden for byområdet (fig. 1). Alle udgravninger og undersøgelser er udført af Den antikvariske Samling i Ribe, i et enkelt tilfælde i samarbejde med Nationalmuseet (2).

Flere af udgravningerne berører særdeles væsentlige punkter af Ribes historie, hvortil afgørende nyt har kunnet føjes. Artiklen skal desuden samle henvisninger til de sidste seks års relevante publikationer, og gennem en samlet vurdering af den indhøstede viden pege på, hvor vægten i de kommende års arbejde bør lægges. Når ikke mindst dette er væsentligt, skyldes det, at ganske mange af de udgravninger, som foretages i Ribe, sker i henhold til museumslovens paragraf 26, der taler om, at fund, som fremkommer under jordarbejde, skal anmeldes til de arkæologiske myndigheder, som dernæst foretager de fornødne udgravninger. På nogenlunde tilsvarende måde opstår også mange af de bygningsarkæologiske undersøgelser, hvortil støtte i flere tilfælde har kunnet hentes i Planstyrelsen. Det arkæologiske museums arbejde løber på den måde ofte en risiko for at få tilfældighedens præg - også selv om undersøgelserne som i dette tilfælde rettes mod ét og samme objekt - men for netop at modvirke dette, er det gavnligt med mellemrum at forsøge at opnå det nødvendige overblik, som sikrer, at så vidt muligt

enhver arkæologisk aktivitet bidrager til den samlede forståelse. Herved bedres også muligheden for at afrunde billedet gennem egne planlagte udgravninger.

Historisk-arkæologisk baggrund

Også her skal gives et rids af de ældst kendte, skriftlige kilder til Ribes historie, som, skønt de er knappe, alligevel rummer oplysninger af stor betydning. De har endvidere i høj grad bestemt udgangspunktet for den arkæologiske virksomhed, og der er for en længere periodes vedkommende fortsat tale om, at næsten kun det skrevne ord dokumenterer Ribes eksistens. Endelig bør der i takt med det arkæologiske materials vækst i omfang og kvalitet også foretages en nyvurdering af de øvrige kilder (3).

Stednavnet Ribe dukker første gang op i Ansgars helgenlevned, hvor der berettes om, at kirken i Slesvig, som den stedlige jarl havde overtalt kongen til at lukke, og hvis præst var fordrevet, nu atter blev tilladt. I fortsættelse heraf fik Ansgar yderligere af den danske konge en grund i Ribe samt tilladelse til på denne at opføre en kirke, hvorved en præst måtte have stadigt ophold. Nedskrivningen af Ansgars levned skete ca. 870, og den skildrede sammenhæng kan dateres til årene 854-857 (4). Hvad den givne tilladelse eventuelt har affødt i datidens Ribe, og hvad man forstod ved Ribe dengang, henstår i det uvisse - strengt taget borger notitsen kun for, at forfatteren af Ansgars levned, hans efterfølger som Hamburg-bisp, Rimbart, fandt det hensigtsmæssigt at underbygge fremstillingen af Ansgars virksomhed med et geografisk holdepunkt i det sydvestjyske. Hans formuleringer kan meget vel afspejle den måde, hvorpå han udfra sit eget samfunds mønster helst så den slags sager ordnet,

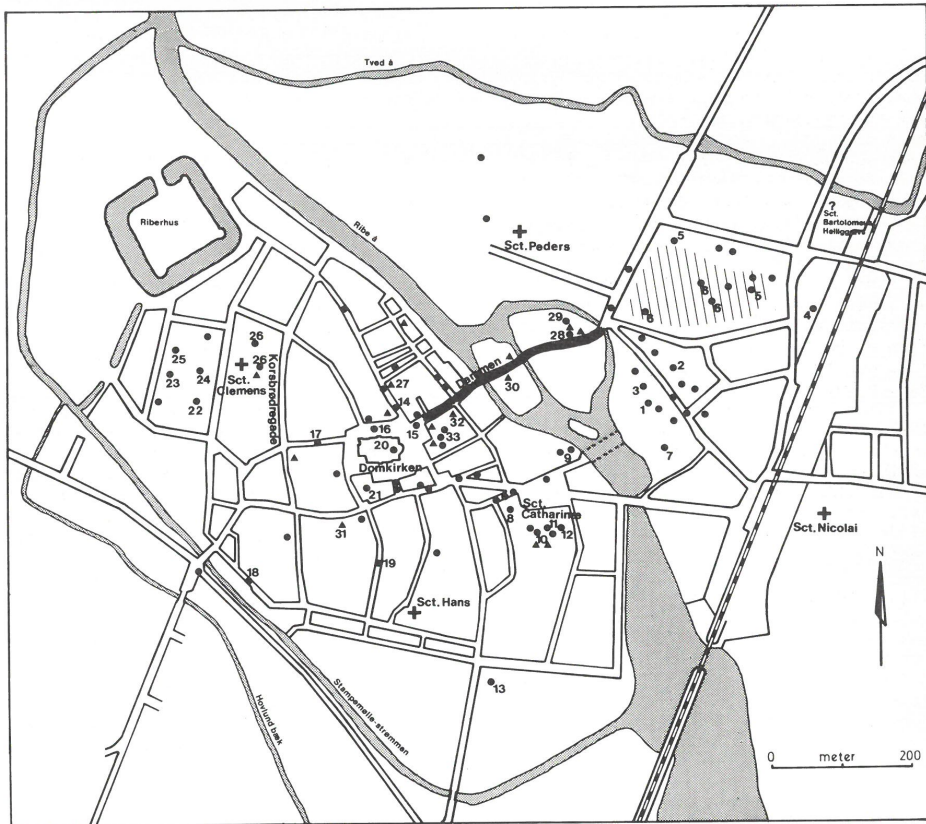

Fig. 1. De sorte cirkler angiver udgravninger og besigtigelser, trekkanterne bygningsarkæologiske undersøgelser. De steder, som omtales i teksten, er forsynet med dennes numre. Stedfæstede sognekirker er markeret med kors, den usikkert kendte Sct. Bartholomæus med spørgsmålstegn. Nord for åen viser skråkravering udbredelsen af Pajpøt. Dæmningen over åen er sort, mens et par prikkede linier antyder overgangen ved Badstuegade, se s. 11. Tegning: B.H. Nielsen.

nemlig ved at kirken stilledes under kongemagtens beskyttelse (5). Det er med henvisning til ældre kilder, hvori Ribe vel at mærke ikke nævnes, blevet antaget, at Ansgars påståede virksomhed kan betegne en genoptagelse af ældre frankiske forsøg på med udgangspunkt i det frisiske område at kristne Danmark (6). Uanset, om dette har været tilfældet, er der imidlertid intet sagt om Ribes eventuelle rolle i et sådant ældre fremstød - og slet ingenting om, hvilken karakter en bosættelse fra denne tid kan have haft, endsige om dens alder.

Ret beset er selve spørgsmålet om, hvor gammel en by er, udtrykt i mere eller mindre præcise årstal, næppe en opgave, som i dag burde høre hjemme blandt den arkæologiske byforsknings mest påtrængende. Ganske vist var netop den synsvinkel en af årsagerne til, at udgravningsvirksomheden i Ribe overhovedet kom i stand ved midten af 1950-erne (7), men som bl.a. denne artikel vil forsøge at demonstrere, kan der via arkæologien opnåes helt andre resultater. Med en skarp formulering er netop denne form for arkæologi blevet karakteriseret som "jubilæumsarkæologi", ligesom de bestræbelser, som en del byer under indtryk af de heldige fund i Ribe har udfoldet for at fastslå deres forhåbentlig høje alder kort kan sammenfattes under betegnelsen "Ribe-syndromet" (8).

Af de tidlige kilder til Ribes historie må fremhæves dokumentet fra bispesynoden i Ingelheim 948, hvor Ribe-bispen Liopdag - eller, som han her kaldes i det følgende, Liefdag - står opført blandt de tilstedeværende sammen med to andre danske biskoper fra henholdsvis Slesvig og Århus. Navnene på de tre er langt fra danske; de deltog som ærkebiskop af Hamburg-Bremen, Adeldags, lydbispe, og det er ikke sikkert, de nogensinde satte deres ben i de påståede bispesæder (9). At den hamburgske kirke og de ottonske kejserer imidlertid havde en interesse i at opretholde overhøjheden over bispedømmer i Danmark, hvor reelle de så har været, fremgår endvidere af Otto I's og Otto II's breve fra henholdsvis 965 og 988, hvori de tre bispesæder Slesvig, Århus og Ribe - i 988 suppleret med Odense - tilstås en række friheder på linie med andre, tyske stifter. Pålidelige oplysninger om rent lokale forhold giver disse breve derfor næppe, og omtalen af opførelsen af en

kirke i bl.a. Ribe kan der ej heller fæstes særskilt lid til (10).

Danske kongers brug af navnet Ribe på mønter fra 1000-årene og det følgende århundredes begyndelse er en understregning af stedets eksistens og betydning, omend ikke nogen angivelse af dets karakter. Af de pågældende konger, Knud den Store (1018-1035), Hardeknud (1040-42), Svend Estridsen (1047-1074) og Niels (1104-1134), slog de to førstnævnte også mønt med navne, der i modsætning til de øvrige møntslagningssteder ikke kendes som byer (11).

Blandt de berettende kilder til Danmarks ældste middelalderhistorie er Adam af Bremens "De hamburgske Ærkebiskopers historie" fra 1070-erne af central betydning (12). Ganske vist gennemsyres værket af forfatterens bestræbelse på at fremstille sagerne til fordel for den hamburgske kirke, men på den anden side er hans mange oplysninger, herunder også de topografiske, af værdi, bl.a. fordi de kan være givet ham af en af hans udtrykelige meddelere, den danske konge Svend Estridsen. Ribe er som et af de bispesæder, hamburgerkirken havede sin overret til, nævnt flere gange i opremninger af, hvilke biskoper der indsattes i de danske stifter. Kendetegnet for Ribe, som af Adam betegnes med det latinske ord "civitas", er følgende citat, som stammer fra Adams beskrivelse af Danmark: "Dette land (Jylland) gjorde kejser Otto engang skat skyldigt og delte det i tre bispedømmer. Det ene oprettede han i Slesvig, som også hedder Hedeby, og som beskylles af en arm af det barbariske hav; indbyggerne kalder den Slien, hvoraf byen også har sit navn. Fra den havn plejer skibe at udgå til Slaverland, Sverige og Semland, ja lige til Grækenland. Det andet bispedømme oprettede han i Ribe, hvilken by omgives af en anden flod, som strømmer ind fra Oceanet, og hvor igennem skibene styrer ud til Frisland eller i hvert fald til England og vort Sachsen. Det tredje bispedømme skulle efter hans ønske være i Århus...". Om Ribe hedder det endvidere andetsteds, at derfra udgår pilgrimsruten til Det hellige Land (13). Sammenstillingen af de to danske missionsstationer og senere bispesæder i en hamburgsk fremstilling møder vi altså på ensartet måde både hos Rimbert og hans yngre forfatterkollega. At der er hold i flere af Adams oplysninger om biskoper i Ribe, frem-

går af, at sådanne også optræder i andre, uafhængige kilder, bl.a. som medlemmer af den hamburgske ærkebiskops følge ved forskellige tyske kirkesmøder (14). Udgravninger i Århus, Hedeby og Slesvig har forlængst bekræftet Adams omtale af disse steder - han kan tilmed med sin dobbelte navngivning af Slesvig-Hedeby afspejle, at de to faktisk må have eksisteret jævnsides ved 1000-årenes slutning (15).

Ribe-bispernes navne er endvidere optegnet i "Ribe Bispekrønike" fra engang efter 1230. På trods af sin forholdsvis lave alder beretter krøniken mest detaljeret om f.eks. Ribes første biskop fra 900-årene, Liefdag. Han skal være blevet begravet under en "overbygning" på "den hellige Jomfrus kirkegård", efter at den vantro hob havde dræbt ham under hans prædiken, "da han satte over en å". På grund af hans påståede helgenry overførtes hans ben siden til domkirken, for endelig at blive henstillet på dens alter i et helgenskrin af biskop Radulf (1162 - 1171). Men, fortæller krøniken, dette skete uden godkendelse af pave og ærkebisp, og en brand "ødelagde kirken og gjorde martyrens ben til aske" (16). Også Adam af Bremen nævner, at Liefdag havde ord for at være hellig, men ingenting om, hvordan han kom af dage, og det må bemærkes, at Bispekrøniken egentlig ikke siger noget om, at drabet på Liefdag skulle være sket i Ribe. Skønt Liefdags muligheder som helgen var ødelagt efter domkirkens brand, var det dog nærliggende alligevel at nævne stedet for hans død, især hvis Bispekrøniken, som det er formodet, er affattet allerede omkring 1230 og repræsenterer den senest i 1176 afsluttede traditionsdannelse om Liefdag inden for Ribe-kirken (17). At kunne udpege det sted, hvor en troens martyr led døden, må være væsentligt for enhver legendeopbygning.

Uanset dette er det selvfølgelig nærliggende at tro, at Liefdag kom af dage i Ribe, men spørgsmålet er, om ikke denne opfattelse skyldes en anden version af historien, som måske i sig selv netop kan være et forsøg på en uddybende forklaring? I Slesvig-annalerne, som kun er bevaret i Anders Sørensen Vedels (1542-1616) usikre og afkortede afskrift, og som kan være afhængig af Bispekrøniken - med mindre det forholder sig omvendt (18) - skrives: "Friseren Liefdag, som Ribes indbyggere forfulgte fra den hellige ...s

kirke i Ribe til åen og dræbte ham samme sted, han som senere blev berømt ved undergerninger". Af den mangelfuldt overleverede latinske tekst fremgår, at det manglende kirkenavn har været af hankøn, og sammenholder man dette med, at der bortset fra domkirken, Vor Frue, kun kendes sognekirker med navne af hankøn i Ribe - d'herrer Peter, Nicolai, Clemens, Hans og Bartholomeus (eller Helliggravs) - og at disse kirker er fordelt på hver sin side af åen (fig. 1), ja, så kan man fint forstå beretningen, samt indirekte af den formode eksistensen af endnu mindst én kirke i Ribe foruden en domkirke på Liefdags tid (19). Forudsat altså, at Liefdags hypotetiske domkirke ikke var viet en mandlig helgen, som Jomfru Maria sidenhen fortrængte. Andetsteds fra vides, at domkirkens oprindelige indvielse blev opgivet til fordel for andre helgener, f.eks. fordi man modtog relikvier af disse eller flyttede kirken (20).

Det er fristende - ud fra vores viden om de ældste fund inden for byområdet nord for åen - at forestille sig, at Liefdag har prædiket i f.eks. Sct. Nicolai eller Sct. Peter, og at han kom af dage i et forsøg på at nå tilbage til domkirken på den anden side af åen (21). Således kan også Anders Sørensen Vedel, eller den første forfatter af Slesvig-annalernes notits, have ræsonneret, for i hvert fald Vedel har, i lighed i øvrigt med den, som skrev Ribe Bispekrønike, været på det rene med, hvad Ribes kirker kaldtes, og hvor de lå. Den refererede opfattelse må yderligere ses i lyset af ideen om, at den første kirke, domkirkens primære forgænger, blev lagt ikke inde i eller ved en eksisterende bebyggelse nord for åen, men borte fra denne på åens sydlige bred, hvor den med sin klokkeklemten ikke generede hedningene (22).

Når den udspekulerede historie om Liefdag trækkes frem her i indledningen, skyldes det for det første, at de refererede tolkninger har spillet en stor rolle i diskussionen om det tidlige Ribe - og for den sags skyld også har påvirket teoridannelsen omkring andre byers primære kirkeplacering (23) - samt for det andet, at den topografiske og arkæologiske situation, som vi nu synes at kende den, tilskynder til en revurdering af de fremførte opfattelser.

Byterrænet før bebyggelsen

Fremgangsmåden ved et forsøg på at rekonstruere byområdets oprindelige udseende består i at "skrælle" senere tiders metertykke lag af affald og fyld bort, samtidig med, at man søger at gøre sig klart, hvornår og i hvilken takt disse aflejringer er kommet til. På fig. 2 gengives et kort, som viser de områder, hvor undergrænsen for kulturlaget ligger højere end kote 2,0 DNN. Under dette niveau må det anses for uforvarsligt at

Fig. 2. Inden for de grå områder ligger kulturlagens undergrænse højere end kote 2, sammenlign fig. 3. Ef.: Nielsen 1985.

placere bebyggelse i forhold til truslen fra stormfloderne (24). På kortet fig. 3 er tillige angivet åens og de lave, ubeboelige engarealers størst kendte udbredelse, sådan som den kendes fra de forløbne års undersøgelser. På nordsiden har åbreddens forløb næppe adskilt sig ret meget fra det nuværende. En væsentlig undtagelse er, at Hovedengen, som det allerede nævntes i 1982-83, må være en temmelig sen marskdannelse. De to øer i åløbet består af opfyldninger, som gradvist voksede ud på siderne af den dæmning, der udgør kernen i vejforløbet

Over-, Midt- og Nederdammen (fig. 1), og som må formodes at have været i funktion fra kort før 1255 (25).

Mens disse ting allerede stod klart for nogle år siden, er indtrykket af åens sydlige bred, eller domkirke-siden, som den kan kaldes, væsentligt forbedret. Udgravninger i 1983 i Sct. Catharina klostrets gård (fig. 1,10) samt øst for klosteret afslørede, at kernen i dette anlægs grund må være en lille, fast ø af sand, der på et tidspunkt er afsnøret af et mæanderslyng i åen (26). Det er dog næppe således, at klosteret ved dets grundlæggelse 1228 lå vandomkranset til alle sider, idet en udgravning i 1984 ca. 25 meter nordvest for kirken (fig. 1,8) på linie med ældre boreriger dokumenterede, at opfyldningerne allerede i anden del af 1100-årene havde resulteret i dannelsen af brugbare byggegrunde (27). Opfyldningen af ålejet indtil stort set den nuværende bred synes ikke at være blevet afsluttet før tidligst efter 1325, hvor der sattes bolværker mod åen neden for Badstuegade (fig. 1,9) (28).

Længere nordpå blev der i 1983-84 lejlighed til undersøgelser i selve Grønnegade, i Overdammens vestende, samt nord for domkirken (fig. 1,14, -15, -16). Det fremgik heraf, hvorledes de regelmæssige fyldlag i Dammen lå aflejret op mod den skrånende åbred på det sted, hvor det nuværende Torv går over i Overdammen. Så langt mod vest gik altså åens vand engang, og svarende hertil udgravedes der på langs i Grønnegade svære bolværker, som skulle holde igen på den ophobede jord på bolværkernes vestside (29). Den fundne keramik tyder på, at disse fungerede i 1200-årenes første del, og en mindre udgravning et stykke oppe i Grønnegade påviste rester af gadebrolægning af tømmer, der var fældet efter 1196 (30). Denne gade, hvis tidligste omtale falder 1291, kan altså have været sikret ved brolægning allerede i 1200-årenes første del. Den afsluttende opfyldning af terrænet øst for Grønnegade samt udlægningen af Fiskergade, Skibbroen og rækken af slipper vinkelret på disse gader og på åen skete imidlertid relativt langsomt. Ved midten af 1300-årene havde de rige borgere fra deres stenhuse på Grønnegades østside direkte adgang til åen, og første gang Fiskergade nævnes, er i 1448, mens Skibbroen følger mellem 1450-60 (31). I kernen af Riberhus Slotsbanke nord for

bybebyggelsen påviste udgravninger i 1980, at de tidligste aktiviteter udspillede på et direkte oversvømmelsesplaget niveau i ca. kote 1,9 meter DNN, antagelig omkring eller lidt før midten af 1100-årene (32).

Overraskende er det, at disse iagttagelser, sammenholdt med kortet fig. 2 og forsøget på at vise vådområdernes udbredelse fig. 3 afslører, at en åarm oprindeligt løb vest om domkirken. Ældre geotekniske boreriger vest for denne antydede dette (33), og boreriger, som Samlingen foretog i Sviegade i 1983, bekræftede formodningen. Spørgsmålet er, om udjævningen af denne sumpede strækning skyldes tilgroning allerede før bebyggelsen, eller bevidst opfyldning af terrænet. Under alle omstændigheder kan det fastslås, at der inden for byområdet på domkirke-siden af åen i realiteten kun var to tørre, højereliggende områder, som umiddelbart egnede sig til bosættelse. Nemlig selve det snævre domkirke-areal - måske i form af en ø - og byområdets vestlige del. Inden for det sidste er der i årene 1980, 1983 og 1986-87 foretaget en række udgravninger. Det fremgik heraf, at det oprindelige terræn var forholdsvis højt, op til mindst kote 3,4 meter DNN, op til ca. 1 meter højere end undergrunds niveauet under domkirken (34).

Den situation, som tegner sig, indebærer bl.a., at færdselen over åløbet har skullet krydse betydeligt bredere vådområder, end det umiddelbart fremgår i dag

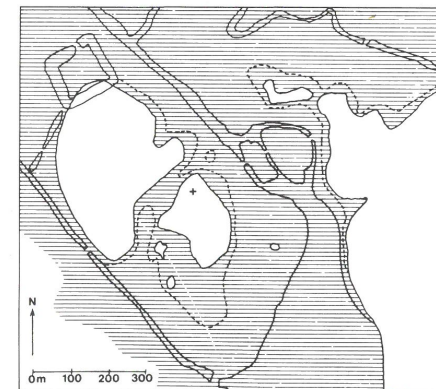

Fig. 3. Forenklet rekonstruktion af det oprindelige byterræn efter fig. 2 og senere iagttagelser.

(fig. 3). I det omfang, åløbet var sejlbart, har man, før dæmningen kom til, med vikingetidens og den tidlige middelalders ikke særligt dybtstikkende fartøjer antagelig kunnet sejle forholdsvis langt op ad åen. En medvirkende faktor hertil - men også til en øget forsumpning langs med vandløbet - kan have været en generelt større vandmængde i hine tider (35). Denne mulighed og fordelingen af forholdsvis let bebyggeligt land på åens sider må tages i betragtning ved forsøget på at udrede bebyggelsens placering og udvikling gennem tiderne.

Nordsiden af åen

Nyt om det ældste Ribe

Ved restaureringen i 1972 af Ribe Kunstmuseum, som ligger i Sct. Nicolajgade (fig. 1,1), fremkom helt uventet tykke kulturlag med fund fra 700-årene, det, som populært kaldes Ribes vikingetid (36). Dette var indledningen til en række udgravningskampagner i perioden 1972-76, hvor der i alt blev undersøgt ca. 600 m² kulturlag af 2-3 meters tykkelse, koncentreret i to større felter i henholdsvis Dommerhaven og Kunstmuseets have (fig. 1,1-2). De ældste fund fra 700-årene stammede fra handels- og håndværksaktiviteter, mens den resterende del var aflejret langt senere (37). Den handelsplads, som de ældste aflejringer vidnede om, dateredes af udgraveren, Mogens Bencard, primært ud fra møntfund til et sted mellem 725 og 800 (38), altså før Ansgars tid.

I 1985-86 blev der igen lejlighed til en større udgravning i Nicolajgadekvarteret, idet der skulle etableres en kælder under en tilbygning til Nicolajgade nr. 8 (fig. 1,3). En mindre sonderingsgravning fastslog tilstedeværelsen af kulturlag fra handelspladsen, svarende til dem, som kendtes fra Kunstmuseets Have ca. 30 meter mod syd (39). Den påfølgende udgravning i hele kælderens udstrækning påbegyndtes i april 1986 (40). Feltet viste sig hurtigt at ligge meget heldigt, idet det ramte den centrale del af et værkstedsområde fra 700-årene. Det fremgik nemlig, at handelspladsen fra første færd havde været organiseret i en række langstrakte parceller eller værkstedsområder

vinkelret på åen (41). Disse værkstedsområder, som adskiltes af grøfter, var brugt kontinuerligt af forskellige håndværkere: bronze støbere, perlemagere, ravslibere, kammagere etc. Der var i lighed med, hvad der gælder i de ældre udgravninger, ingen levn af større konstruktioner, beboelseshuse, stalde eller lignende. Karakteristisk for udgravningen var derimod centralt anbragte ildsteder og enkelte skarpt afgrænsede værksteds-lag, som tilsyneladende på en eller anden måde havde været afgrænset fra omgivelserne, eventuelt af en teltvæg eller læskærm (fig. 4). En permanent bebyggelse var der således næppe tale om, men snarere en form for markeds- eller handelsplads, hvor de forskellige handelsmænd og håndværkere har haft rådighed over en parcel i sæsonen. Fundmaterialet afspejler internationale kontakter, især til Rhinegnene, idet der er gjort fund af rhinsk keramik, basaltkvarne fra Mayenområdet, frankiske drikkeglas etc. Håndværkerne har imidlertid arbejdet i lokal, skandinavisk stil, omend de for fleres vedkommende må have fået deres råmateriale udefra, samt muligvis også kendskabet til visse tekniske færdigheder. Som helhed afspejler fundmaterialet fra Nicolajgade 8 håndværkernes arbejde og det udgravede områdes anvendelse i mange detaljer, og det byder på baggrund af den vel-dokumenterede stratigrafi på værdifulde dateringsmæssige holdepunkter (42).

Lagfølgen i henholdsvis Kunstmuseets have og Nicolajgade 8 er sammenfaldende i en grad, så de to udgravninger umiddelbart set kun kan fortolkes ens, f.eks. findes skelgrøfterne også på profilopmålingerne fra den ældre udgravning (fig. 5) (43). På baggrund af de endnu kun foreløbige redegørelser for de to undersøgelser har der rejst sig en intens diskussion om dateringen af fundene, og især om varigheden af den periode, de repræsenterer. Der skal ikke her gøres rede for diskussionen i detaljer, idet dette er gjort andetsteds, således at et kort referat er nok. Lederen af de første udgravninger, Mogens Bencard, tager sit udgangspunkt i en stratigrafisk og funktionsbestemt inddeling af den udgravede lagfølge, som han mener kun kan være dannet i løbet af en kortvarig periode, måske blot ca. 10 år (44). Det andet synspunkt, at lagene må være afsat gennem ca. 75-100 år eller mere, bygger på typologi-

ske undersøgelser af genstandene, som de er fundet i lagene, og ikke mindst af de forskellige typers udvikling, som må have taget forholdsvis lang tid (45). De seneste argumenter, nemlig dendrokronologiske dateringer af træ fra udgravningen under Kunstmuseet, tilhørende henholdsvis den ældste og midterste del af lagfølgen (46), må efter alt at dømmes tages som udtryk for en forholdsvis lang funktions- og aflejrings-tid. De peger på, at starten på handelspladsen ligger i årene lige efter 700, og at dens midterste fase falder omkring og eventuelt efter 750-60, hvilket falder godt i tråd med, hvad udviklingen i genstandsmaterialet fra Nicolajgade 8 angiver (47).

For valget af sted til handel og håndværk må det have spillet en afgørende rolle, at placeringen trafikalt set er ideel - ved den sejlbare å, på det første tørre sted inden for marsken - et mødested for sø- og landtrafik (48), omend den sidstes omfang måske ikke skal overvurderes. Det tidlige Ribes handelspartnere skal nok især søges i vadehavsregionen - det frisiske område syd for Ribe. Her har store floder som Weser, Ems, Rhinen og Maas formidlet den videre kontakt. Handelspladsen ved Ribe skal måske forstås som et nordligt knudepunkt i frisernes handelsnet, hvor Ribe var det frisisk-skandinaviske kontakttled, mens regionens største handelsby, Dorestad ved

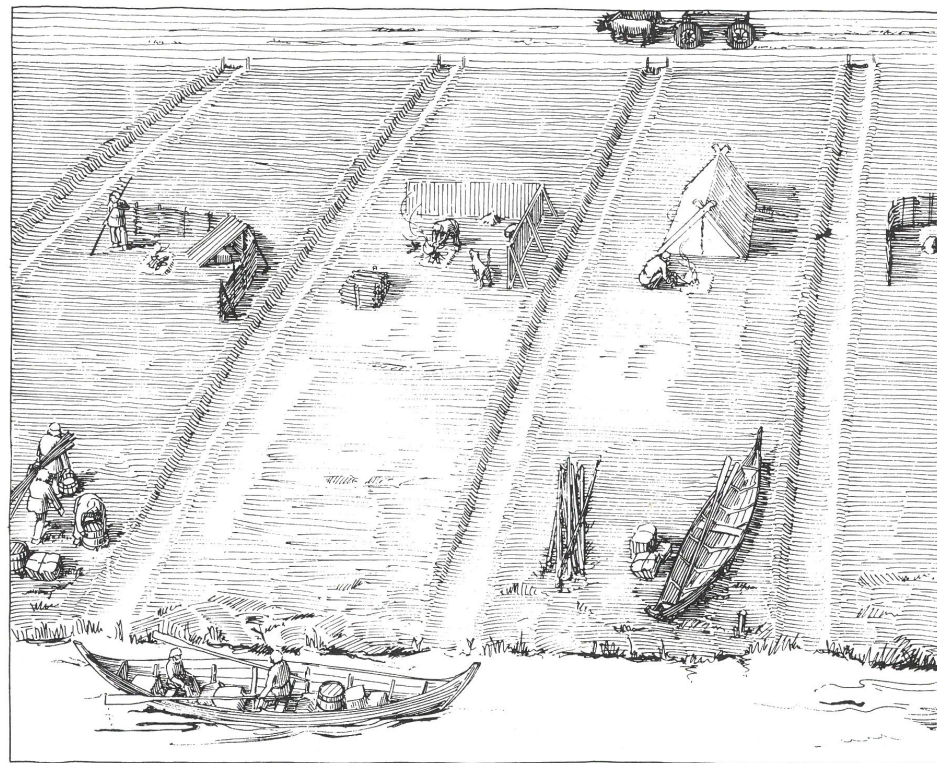

Fig. 4. Det ældste Ribe med håndværkernes og handelsfolkernes smalle parceller vinkelret mod åen, i tegningen Fl. Baus streg.

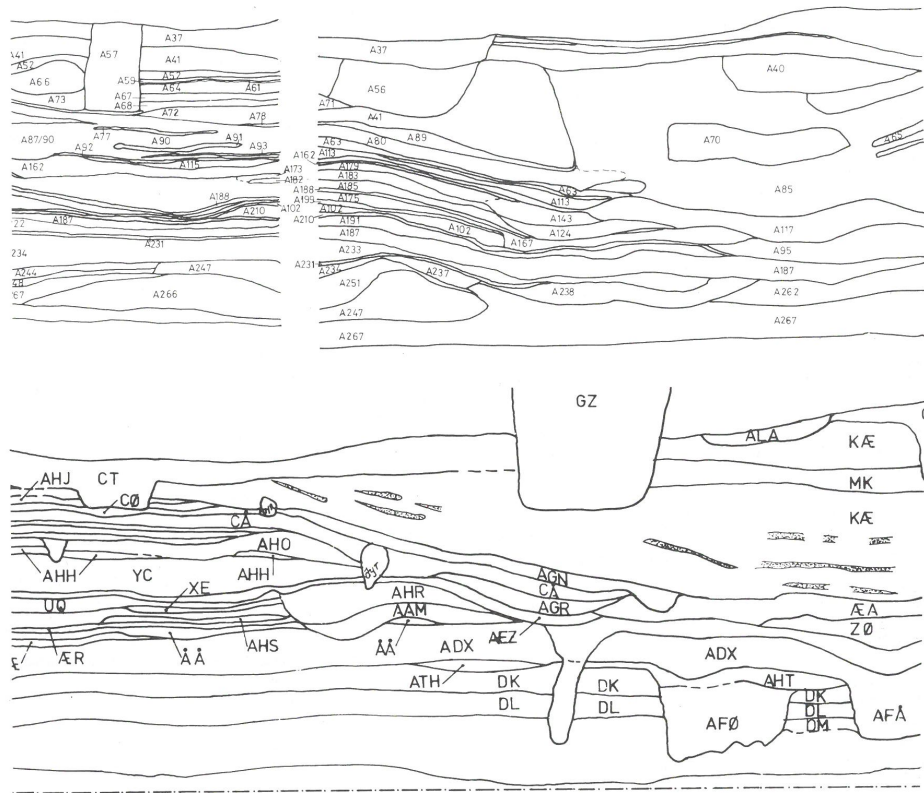

Fig. 5. Øverst udsnit af profilvæggen Nicolaigade 8, nederst fra Kunstmuseets Have. Ef.: Frandsen og Jensen 1988b.

Rhinens daværende udmunding, var bindeled mellem det frisiske og det frankiske område. I tilslutning hertil kunne man overveje, om ikke de sydfra kommende handelsfolks interesser i en fast station har spillet fuldt så stor en rolle for initiativet til etableringen af denne som en eventuel lokal magt? Under alle omstændigheder kan de have set deres fordel ved en "joint venture".

Et par væsentlige spørgsmål besvarede udgravningen ved Nicolajgade 8 ikke, og heri ligner den også sine ældre forgængere. Der mangler stadig et overbevisende antal fund, som med sikkerhed kan place-

res i sen vikingetid, og hvor lå gennem hele perioden fra ca. 700 og frem til middelalderen den formodentlig permanente bebyggelse og dens gravpladser? Noget sådant må der have været i tilknytning til en handelsplads med denne grad af organisation, om ikke andet så blot en mindre, fastboende befolkning. Svaret på disse påtrængende spørgsmål synes dog undervejs, idet der i skrivende stund er en udgravning i gang i Rosenallé ca. 250 meter øst for Kunstmuseet (fig. 1,4). Her dukker flere forskellige anlæg op, bl.a. grave fra 700-årene samt bebyggelsesspor og oldsager fra sen vikingetid (49).

Øvrige udgravninger

I artiklerne fra 1982-83 fremlagdes for første gang en teori om, at området på nordsiden af åen, som afgrænses af gaderne Saltgade og Tvedgade, og hvor senmiddelalderlige kilder omtaler sumpen "Pajpøt" (50), omkring 1200-årenes midte havde været udsat for en omfattende afgravning (fig. 6) (51). Formålet med denne skulle være at hente fyldjord til bygningen af den dæmning tværs over åen, som krævedes bl.a. af hensyn til driften af kongens mølle - den, som må have været i gang kort før 1255, jf. ovenfor. Afgående for tolkningen af Pajpøt som et menneskeskabt fænomen var en udgravningsprofil vinkelret på Tvedgade, hvor det tydeligt fremgik, at lag fra 700-årene var skåret skarpt af mod nord, da Pajpøt-fylden fjernedes. Hertil kom den dendrokronologiske datering af en brøndtønde, som må være nedsat før afgravningen, der havde skadet tønden.

En række supplerende udgravninger og iagttagelser har bekræftet den fremsatte teori, for så vidt angår udstrækningen og dannelsen af Pajpøt. Karakteristisk sortgrå, glinsende dynd er påvist flere steder både ved kanten af området (fig. 1,5) og nær dets midte (fig. 1,6). Mod nord-øst, mod Rosenallé, fremgik det dog til lige klart, at afgravningen i sin tid ikke var ført slet så dybt ned, og at man kunne forvente et stigende undergrundsniveau på den østlige side af Rosenallé, med deraf følgende mulighed for bedre bevaringsforhold. Som nævnt bekræftedes denne formodning ved fundet af begravel-

ser, som må tilskrives 700-årenes Ribe. Et positivt bevis for at dele af den sene vikingetids Ribe blev fjernet ved gravningen af Pajpøt samt for anvendelsen af den opgravede fyld i dæmningen savnes derimod stadig.

Vadestedet over Ribe å

I 1984 udgravedes et felt på 1,5x4 meter umiddelbart syd for den formodede tilkørselsvej til det middelalderlige vadested over åen (fig. 1,7) (52). Området bærer præg af mange vandafsatte lag, vekslende med enkelte affaldslag; alle fra middelalderen. Nederst, direkte på åaflejret sand, lå en stenbrolægning. Udgravningen blev suppleret med 12 boreringer tæt ved feltet, og de viste, at brolægningen var maksimalt 3,5 meter bred og lå orienteret omtrent nord-syd. Oven på stenene lå der et fedtet lag fra brolægningens brugsperiode, og herover igen flere vandafsatte lag, der formodentlig skyldes oversvømmelser fra det nærliggende åløb.

Dateringen af keramik opsamlet umiddelbart under og oven på brolægningen tyder på, at den må være udlagt i midten af 1200-tallet (53), muligvis som en del af en langs åen gående vej, der er fortsat hen til vadestedet.

Sydsiden af åen

Den sydøstlige del af byen

Forud for et kommunalt anlægsarbejde foretog Den antikvariske Samling en udgravning på 6m², beliggende ca. 25 meter nordvest for Sct. Catharina kirke (fig. 1,8). I det lille felt fandtes rester af mindst fire huse, liggende umiddelbart oven på hinanden med et bindingsværkshus fra slutningen af 1200-tallet øverst (54).

Af hvert hus registreredes kun det sydøstlige hjørne, således også af den ældste bygning; et bulhus (fig. 7). I dette hus var i begge sider bevaret den nederste bulplanke, hvoraf den i østside havde et tværmål på 0,1x0,3 meter. Bulplanke i sydsiden lå på mindre træstykker, og den var fastholdt af ret spinkle, nedbankede stolper og planker. Østside var

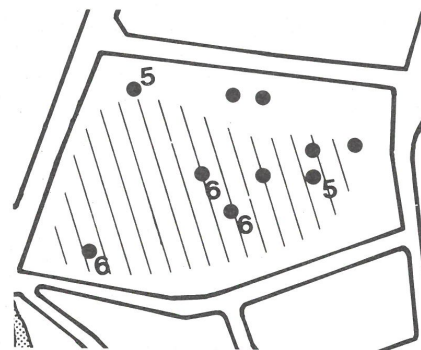

Fig. 6. Udsnit af fig. 1 med Pajpøt og områdets udgravninger. Tegning: B.H. Nielsen.

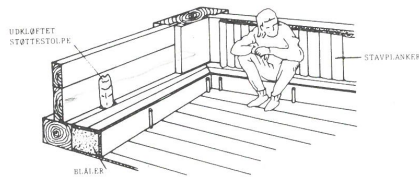

Fig. 7. Til venstre et kikk ind i sydøsthjørnet af bulhuset fra 1179/80 med trægulv, vægbank og rygpanel. Til højre samme hjørne set udefra med østvæggen til højre. Tegning: B.H. Nielsen.

mere solidt opbygget med meget kraftige stykker fodtømmer, som bar den nederste bulplanke. Denne blev samtidig fastholdt af en udkløftet støttestolpe. Hjørnestolpen var fjernet ved husets ødelæggelse og lagt som gangbrædt umiddelbart øst for huset.

Inde i huset registreredes flere gulvlag, og langs væggen lå en opbygning af blåler, fastholdt af et kantstillet bræt; formodentlig en lav vægbank. Mellem bænkens ler og sydvæggen stod flere sammennotede stavplanker, som antagelig har været brugt som ryglæn. Mellem stavplankerne og ydervæggen var der stoppet isoleringsmateriale i form af kviste og blade.

En dendrokronologisk undersøgelse omfattede bl.a. østvæggens udkløftede støttestolpe, idet denne endnu havde barken i behold. Stolpen viste sig at være fældet i det tidlige efterår 1179, og da den tillige var det yngste af de undersøgte stykker træ fra huset, må dette formodes at være bygget i 1179 eller senest 1180. Under huset lå endnu to meter kulturlag, ned til åens bund i kote 0. I disse lag indgik en trækonstruktion, formentlig en affaldskasse, hvis træ var fældet efter 1144. Bebyggelsen skal sikkert ses i sammenhæng med en tidligere undersøgelse på Sct. Catharinæ Plads, hvor der fandtes brolægninger af genanvendt bulhustræ. Dette kunne dateres til 1100-årenes første del, og dets genanvendelse er folgelig sket efter den tid, muligvis i forbindelse med anlæggelse af et torv ved vadestedet (55).

Bebyggelsen og sandsynligvis også vejforløbet er altså en del ældre end anlæggelsen af Sct. Catharinæ kloster i 1228. Vejen og vadestedet, hvis eksistens også antydes af fundene på nordsiden af

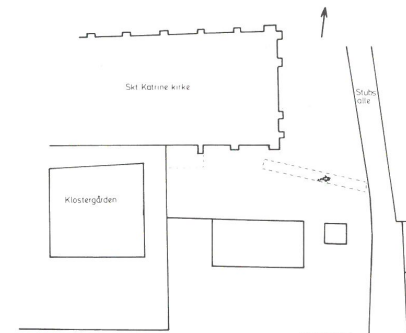
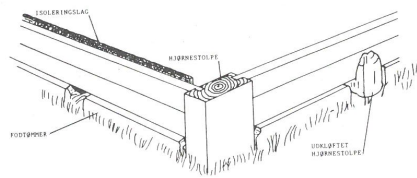

Fig. 8. Sort angiver granitfundamentet. Tegning: B.H. Nielsen.

veen, men en anden mulighed er, at fundamentet er ældre end klostergrundlæggelsen i 1228, forudsat at stedet allerede da var opfyldt til et passende, tørt niveau. Munkene kan have overtaget ældre bygninger, og teglsten var i brug i Ribe før deres ankomst (61). En ældre kirke på arealet kan vel udelukkes, men måske rådede magtfulde stiftere af klosteret over huse og grunde på dette attraktive sted ved indfaldsvejen fra nordsiden af åen?

I byens sydøstligste udkant, Sct. Hans Holm, fandtes i 1987 i en ledningsgrøft langs med gaderne Kurveholmen og Hundegades Allé (fig. 1,13) lag og gruber, hvis indhold af keramik tydede på beboelse fra før 1200-årenes midte. Området var stærkt vandlidende, en situation, som opstemningen bag dæmningen kan have forstærket, således at Sct. Hans Holms nordlige del måtte opgives som bebygget område (62).

Midtbyen og domkirken

1983-84 fulgte Samlingen omfattende kloakarbejder i Grønnegade, Overdammens vestende og på Torvet nord for domkirken (fig. 1,14, -15, -16). Fundet af bolværker og gadebrolægning i Grønnegade samt påvisningen af dæmningens vestlige ende er nævnt ovenfor. Men desuden sporedes over en længere strækning velbevarede rester af domkirkens nordre, middelalderlige kirkegårdsrum med tilhørende portindgang mod vest udfor Grydergade. Det var overraskende, at den nordre kirke-

Sct. Catharinæ kloster

I 1983 fremkom der nye oplysninger om grunden under selve Sct. Catharinæ kloster ved en større udgravning i klostergården, suppleret med undersøgelser øst for komplekset (fig. 1,10). Kernen i klostergrunden viste sig at være en mindre holm i det oprindelige åløb, bestående af fast sand. Omkring øen var fyldt ud med sand, således som det også tidligere var iagttaget under klosterets østfløj (59), samt tildels med affaldslag, og på dette højst uensartede fundament er klosterets huse rejst.

En udgravning i nordenden af den næsten forsvundne østfløj i 1988 (fig. 1,11) umiddelbart op mod kirkens sydmur viste kun, at man ved restaureringen af anlægget tidligere i dette århundrede havde fjernet alle levn ned til en dybde af i hvert fald 1,2 meter under terræn. En fortsættelse af undersøgelsen i form af en grøft på 18x2 meter henover den såkaldte "Lindegård" (fig. 1,12) bekræftede, at der her er tale om en nedlagt kirkegård fra nyere tid.

I alt 35 kistegrave blev undersøgt, og set fra et medicinsk synspunkt var det overordentlig interessant at få tilgang til et velbevaret skeletmateriale fra nyere tid. Yderligere findes der et kort fra 1768 over området med en tilhørende liste over de begravelser, som var foretaget i Lindegården inden dette år. Listen indledes med a: et meget gammelt lig som ej vides hvem er. Herefter følger 33 navne på personer, begravet mellem 1754 og 1768. De udgravede begravelser må altså dateres til perioden ca. 1754-1807, hvor kirkegården omkring Sct. Catharinæ kirke nedlægges (60).

Højst uventet dukkede der store fundamentsten af granit med spor af munkestensmurværk på overfladen frem under begravelserne, beliggende henholdsvis ca. 28 meter fra klosterets østfløj og ca. 6 meter øst for kirken (fig. 8). Feltet var desværre for lille til, at det fundne anlægs karakter kunne bestemmes sikkert. En hegnsmur er en mulighed, men tilsyneladende var der tale om en kraftigt funderet middelalderlig teglstensbygning, formodentlig orienteret nordnordøst-sydsvest, hvilket ikke svarer til de stående bygningers hovedakser. Det kan ikke udelukkes, at munkene på et tidspunkt har rejst et ellers ukendt teglstenshus nær

gårdsmur ligger ganske tæt op ad den stående husrækkes facademur, antagelig fordi man ved nedlæggelsen af kirkegården har benyttet lejligheden til at lægge nogle meter til rækken af grunde (63). Derimod sås der ved et mindre omfattende renoveringsarbejde i Grydergade i 1988 (fig. 1,17) ikke tegn på, at domkirkens kirkegård har strakt sig længere mod vest end hidtil antaget.

De kommunale gadearbejder gav endvidere mulighed for at undersøge grunden under Gravsgades vestlige del (fig. 1,18). Denne viste sig at bestå af fundtom, dyndagtig fyld uden påviselig lagdeling. Det samme er i sommeren 1989 blevet iagttaget i sydenden af Puggaardsgade (fig. 1,19), mens en ældre undersøgelse umiddelbart vest herfor i 1977 påviste spor af pløjning henover undergrunden. Disse spor kunne dateres til tidligst omkring 1200. Efter denne tid fulgte metertykke bebyggelseslag (64). Det er i den forbindelse ikke utænkeligt, at en stribe af byområdet op mod den grav, der siden ca. 1300 løb syd for den eftermiddelalderlige Gravsgade (65), kan have været ubebygget i middelalderen. Undergrunden i Gravsgade og i Puggaardsgades sydende lå dog ikke uacceptabelt lavt for beboelse, nemlig i koter fra ca. 2,0 meter DNN til ca. 3,0 meter DNN. Det tilsyneladende ubebyggede areal kan, som formodet, ses i sammenhæng med Horstov, som lå inden for den murede Sønderport ved enden af Sønderportsgade, og hvis præcise udstrækning indtil videre er ukendt (66).

Længere mod nord i Puggaardsgade fandtes ligeledes i sommeren 1989 velbevarede, vanddrukkne kulturlag, hvori stod rækkevis af svære egepæle eller sågar stammer, som må formodes at have båret en vej af planker. På langs af gaden kunne i dens midte følges en næsten ubrudt række på i alt ca. 75 pæle. Af disse er indtil videre kun én dateret dendrokronologisk. Den er af et træ, hvis yngst bevarede år-ring er dannet 1186. Da lidt splint er bevaret, giver det et fældningsår kort efter 1200 (67). Dette resultat bør selvfølgelig suppleres ved datering af andre pæle, men en anlæggelse af gaden i 1200-årenes første del strider ikke mod begyndseldateringen på de lagserier, som er dokumenteret på begge sider af Puggaardsgade (68).

I selve domkirken (fig. 1) blev der lavet en lille udgravning ved restaurering-

gen i 1901, men siden da har ingen muligheder budt sig til. Først da man kort før jul 1986 fjernede det tonstunge ciboriealter midt i kirkens korsskæring (fig. 9) og derefter tog fat på at afrette dettes betonfundament, skete der igen noget. Betongulvet brast, og den tilkaldte arkæolog kunne se ind i den støbte hvalving omkring den sandstenskiste, som traditionen tilskriver kong Christoffer I. Henover dette arrangement, der stammede fra 1901, lå den sorte gravsten, som menes at have smykket kongens grav (69).

Både sarkofagen og stenen henstår i dag i kirken, idet de begge måtte fjernes af bevaringshensyn. Herved åbnedes mulighed for en udgravning, som udførtes i januar-februar 1987 i samarbejde mellem Nationalmuseets 2. afdeling og Den antikvariske Samling (70). Undersøgelsen nåede ikke at blive færdig inden for den tid, som var fastsat af hensyn til arbejderne i kirken, men måtte midlertidigt lukkes. Der består imidlertid en aftale med menighedsrådet om at genoptage denne - som det viste sig - uhyre spændende og vigtige udgravning. Det følgende er derfor kun en foreløbig redegørelse for de vigtigste resultater.

Ved at bortgrave den nye fyld under stengulvet kunne den situation iagttages, som blev efterladt i 1901, da støbningen af alterfundamentet og den dertil knyttede udgravning var til ende. Tilbage lå et par efterreformatoriske grave foruden en delvist bevaret, muret munkestensgrav fra middelalderen. Hertil kom hovedenden af en tufstensgrav, der som de førnævnte grave klart tilhørte den stående domkirke, idet de alle havde samme orientering som denne. Under disse grave afrensedes et fast, næsten al-agtigt lag på 5-10 cm's tykkelse. Det var sine steder enten sunket ned i dybereliggende grave, eller direkte gennemskåret ved anlæggelse af begravelser. Laget, hvis kote ligger på o. 4,0 meter DNN, må antages at være dannet ved nedsvivning af regnvand, altså i fri luft. Andre grave viste sig siden at være dækket af dette lag, men fælles for dem alle var, at deres orientering afveg fra den nuværende domkirkes, og dermed tilfældig fra retningen på dennes grave. Endvidere var der ikke i disse graves fyld, så vidt denne nåede at blive undersøgt, eller i det lag under al-kappen, som de var gravet ned i, ringeste spor af mørtel eller sten fra et stenbyg-

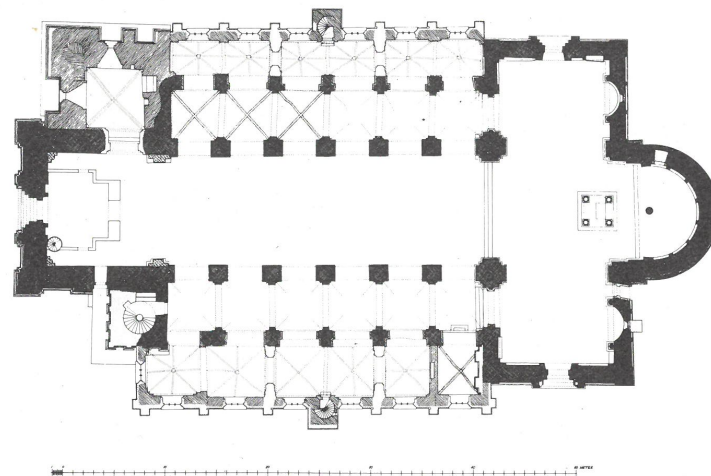

Fig. 9. Ribe domkirke, udgravningen 1986-87 foregik under og umiddelbart vest for fundamentet til det nedtagne ciboriealter. En prik i apsis markerer stedet for en boring i kirkens grund, foretaget i 1987, se fig. 10. Ef.: Danmarks Kirker.

geri. Laget selv bestod af fast, gruset, let muldet sand med ganske få organiske spor, men tydeligvis ikke et materiale, som var hentet inden for et bopladsområde, snarest må en del af det udfra indholdet af grus betegnes som bakkesand. At der var tale om et kunstigt, påført lag med en mægtighed på op til ca. 1,5 meter, fremgik tydeligt af borer, som påviste den lyse sandundergrund under det påførte lag i koter omkring 2,5 meter DNN. Et tilsvarende resultat viste sig ved borer i kirkens apsis, forud for opsætningen af det nye hovedalter.

Disse resultater kan sammenholdes med, hvad ældre geotekniske borer har vist (71), nemlig at der under hele kirken ligger et fyldlag, som øst for denne er ca. 1,5 meter tykt, mens det mod vest måler op til 2,3 meter (fig. 10). Undergrunden i form af flyvesand konstateredes de samme to steder i henholdsvis kote 3,1 og 2,1 meter DNN, og herfra startede opfyldningerne. Dybest, i omkring kote 0, lå hedeslettens sand. Få meter vest for kirken var fylden 4,5 meter tyk, og der var ingen flyvesand i boringen, derimod spor efter den tilfyldte åarm, som omtaltes tidligere med henvisning til fig. 2 og 3.

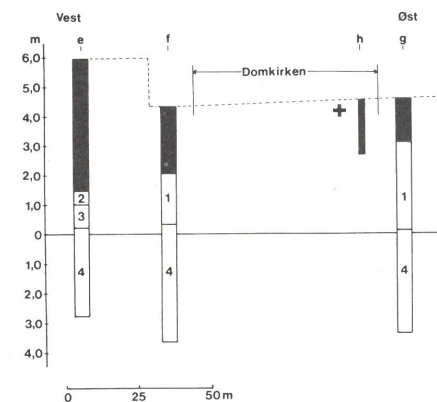

Fig. 10. Snit øst-vest i grunden under domkirken. Boringerne e, f og g er fra Mertz 1977, mens h er udført i 1987 i kirkens apsis. Kors: udgravningen 1986-87. Sort: den påførte fyld og overjord under og omkring bygningen. 1: flyvesand. 2: ler- og sandklæg, marin marskaflejrning. 3: tørv, dynd og dyndet sand, ferskvandsaflejrning. 4: hedeslettensand, smeltevandsaflejrning. Tegning: B.H. Nielsen.

Alene ud fra disse resultater er det altså næppe fuldt ud korrekt, når det anføres, at domkirken ligger på en indlandsklit (72). Den hviler tværtimod på en menneskeskabt forhøjning af terænet, hvis udbredelse vi kun kan gisne om. Opfyldningen må være foretaget før stenbyggeriets tid, antagelig som forudsætning for opførelsen af en kirke af træ, hvis orientering har været retningsgivende for de grave, som lå neddybet i den påførte sandfyld. Denne kirkes præcise placering kendes ikke, men formodentlig stod den ikke ganske i den nuværende domkirkes midte, hvor udgravningen jo viste anlæggelse af grave i fri luft. Der kan imidlertid blot være tale om en mindre forskydning, og for så vidt kunne det lille, udgravede areal tænkes at befinde sig i tagdryppet fra en bygning.

Det bør bemærkes, at den hypotetiske trækirke, hvis alder endnu er ukendt, næppe var en umiddelbar forgænger for den nuværende domkirke, hvis opførelse blev indledt engang i perioden 1150-75 (73). Bispekrøniken betegner den i 1134 dræbte biskop Thure som den, der "først begyndte at bygge kirken i Ribe af stentavl", og antagelig rejste man den stående domkirke op mod og tildels omkring en mindre sten-

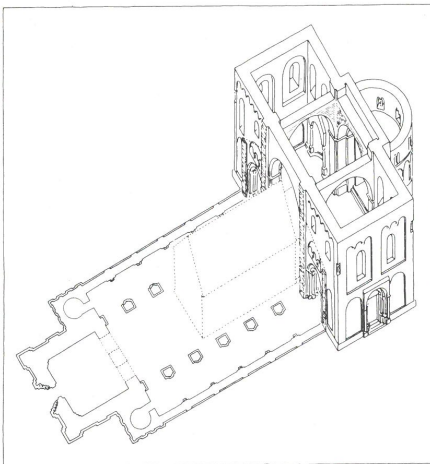

Fig. 11. Omkring 1175 stod en ældre stenkirkes skib måske endnu tilbage op mod domkirkens østparti. Ef.: Danmarks Kirker.

kirke, som formodes at have stået inden for korsskæringen og hovedskibets østlige del (fig. 11). Spor af denne er ikke påvist, heller ikke ved den seneste udgravning, men de uregelmæssigheder og skævheder, som findes i den stående kirkes vestre tværskibsmur og langhus, kan skyldes, at man arbejdede rundt om et stående hus, der gav vanskeligheder med afsætningen af niveauer (74). Denne forklaring bestyrkes, dersom den formodede stenkirke har overtaget en afvigende orientering fra den forgænger af træ, som indtil videre kun har givet sig til kende ved sine tilhørende grave. For at svare på dette og andre spørgsmål, må der flere udgravninger til, koncentreret om at påvise udbredelsen af opfyldningen under kirken, dens alder og arten af de anlæg, som den var beregnet til at bære. Afgørende ville det være at vide, om der var bebyggelse på området, før sandfylden blev lagt på.

En sådan supplerende udgravning blev foretaget forud for et kommunalt anlægsarbejde i februar 1987, samtidig med arbejdet inde i domkirken (75). Udgravningen på 5 m² var placeret umiddelbart sydvest for den senmiddelalderlige processionsgang (fig. 1,21).

Undergrundssandet lå i kote 2,4 meter DNN, og det var dækket af et lag blegesand. Fra toppen af dette lag registreredes nedgravninger til mindst én, måske tre begravelser, hvoraf der i den ene lå et menneskekranium på sin rette plads i nedgravningens vestende (fig. 12). I blegesandet noteredes mange, små, rektangulære, mørke aftegninger, som formodes at være spor efter gravning med skovl eller spade. Herefter ændres udnyttelsen af området med anlæggelsen af en træforet grube, hvis funktion er ukendt.

Aflejringer af meget sandholdig fyld fortsætter i form af tynde opfyldningslag og affaldsgruber, som karakteriseres ved fraværet af tegl og andre byggematerialer. Herover ses det ældste tegllag, og samtidig hermed registreredes et lag af muslingeskaller og trækul; sandsynligvis er det affald fra kalkbrænding, hvilket kunne tyde på et nærliggende byggeri. Herover følger rene tufstenslag og lag med mørtel; formodentlig byggeaffald. De yngste lag fra middelalderen indeholdt næsten udelukkende teglaffald og mørtel, herunder rester af tagpander. En mønt fra disse lag er endnu ikke konserveret (76).

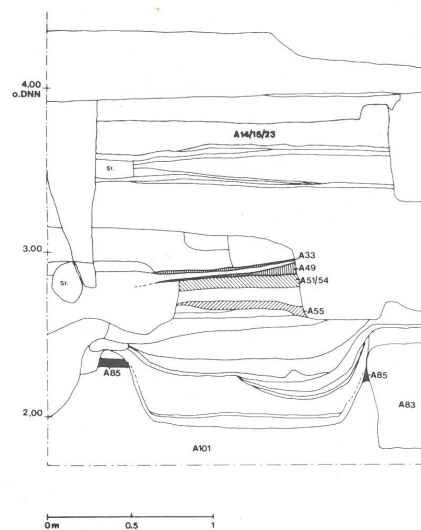

Fig. 12. Profilvæg ca. 35 meter syd for domkirken. A101: undergrundssand. A85: blegesand, skåret af træforet grube. A83: grav. A55: muslingeskaller og trækul. A51/54: tegllag. A49 og A33: tufsten og byggeaffald. St.: sten. Opmåling: H. Mikkelsen, tegning: B.H. Nielsen.

Niveaet for undergrunden svarer godt til det, som tidligere er konstateret vest for domkirken, nemlig kote 2,1 meter DNN. Derimod kunne der ikke konstateres spor efter sandfylden, som påvistes under selve domkirken, se ovenfor. De første aktiviteter består i anlæggelse af en kirkegård, idet de fundne grave efter al sandsynlighed må være kristne, omend dette ikke er bevist. Et forsøg på at datere det fundne kranium ved hjælp af C14-analyse gav intet resultat på grund af, at knoglerne indeholdt for lidt kulstof, antagelig som følge af den kraftige udvaskning, de har været udsat for (77). Bemærkelsesværdigt nok følger der efter begravelserne tilsyneladende enten en dyrkning af området, eller i hvert fald en ændring af dettes brug i forbindelse med en gennemgribende omgravning og påfølgende aflejring af bebyggelseskarakter. Først på et senere tidspunkt sætter anvendelsen af byggesten ind, og det

skildrede hændelsesforløb kan altså være udspillet før introduktionen af stenbyggeri ved domkirken i begyndelsen af 1100-årene. At teglen er aflejret før tufstenen, er i øvrigt påfaldende. Det behøver ikke nødvendigvis lede til en generel omdatering af de to byggematerialers optræden i Ribe og forhold til hinanden, men iagttagelsen bør erindres fremover. At genoptage og udvide denne udgravning vil af hensyn til spørgsmålet om den første kirkes etablering i Ribes nuværende midte være af central betydning. Foreløbig kan det se ud til, at kirken kom før bebyggelsen!

Vestbyen

Denne betegnelse anvendes om bydelen fra Korsbrødregade og vestpå (fig. 1). Når bortses fra ældre udgravninger af Sct. Clemens kirke og på Riberhus, var det først fra 1980, at der virkelig kom gang i udgravningerne i denne bydel. Med støtten fra Dronning Margrethe 2's Arkæologiske Fond gennemførtes i 1983 en udgravningskampagne i Vestbyen med det formål at datere bebyggelsen og belyse dens udvikling (fig. 1,22-25) (78). Dette er sidenhen suppleret med større fladeafdækninger i området ved Korsbrødregård, den nuværende Bispegård, hvor også en af udgravningerne i 1980 fandt sted (fig. 1,26). Artikler om de foretagne udgravninger og fundene derfra er enten allerede publiceret, eller befinder sig i trykken, så der kan her gives et samlet referat af de vigtigste resultater af denne samlede arkæologiske undersøgelse af et kvarter i en middelalderby (79).

Som allerede nævnt, viste Vestbyen sig at hvile på forholdsvist højtliggende terræn. Muligvis på grund af det ret høje niveau og afstanden til det opstemmede vand bag dæmningen er der overvejende tale om mineraliserede lag uden bevaret organisk materiale, men til gengæld har det været muligt at udarbejde stratigrafisk funderede keramikoversigter fra de forskellige gravninger. De opnåede dateringer tegner som helhed billedet af en ensartet bebyggelse i bydelen fra engang i 1100-årene - næppe meget før århundredets midte - og frem til senmiddelalderen, idet Vestbyens borgerlige beboelse antagelig udsattes for en udtynningsproces senest fra 1300-åre-

ne (80). Dette skyldes sandsynligvis både den fremadskridende udbygning af byområdet på de voksende opfyldninger af åen, og grundlæggelsen af flere gejstlige institutioner inden for den vestlige bydel. Foruden sognekirken, Sct. Clemens, der kendes allerede 1145, drejer det sig om Gråbrødreklosteret fra 1232 helt i syd, som måske lå og spærrede bydelen af fra indfaldsvejen ved Sønderport, om Helligåndshuset og om Johanniterklosteret, kaldet Korsbrødregård. Den første omtale af dette er sen, nemlig fra 1311, men indirekte skriftlige vidnesbyrd og ikke mindst de omfattende udgravninger ved Korsbrødregård taler for, at institutionen kan have etableret sig allerede ved 1200-årenes midte (81).

Planerne for en udvidelse af Ribe Stifts kontorer i Korsbrødregård gav i 1986 mulighed for på gårdspladsen at lave en 10 meter lang søgegrøft parallelt med den stående sidefløj (fig. 1,26, fig. 13) (82). Ældste, registrerede aktivitet var et teglfrit sandtagningshul, som vurderet ud fra keramikken var fyldt til i slutningen af 1100-årene. En yngre grube fra 1200-årene var dækket af meget mineraliserede lag fra 1200- og 1300-årene. Udgravningen afslørede ingen bebyggelsesspor, men en bygningsarkæologisk undersøgelse af sidefløjen af Korsbrødregård viste rester af middelalderligt murværk, indkapslet i den stående bygning, som formentlig er fra 1600-årene (fig. 14).

Den antikvariske Samlings største byudgravning i mange år fandt sted i 1987, da man i fortsættelse af ovennævnte totaludgravede et felt på 200 m² umiddelbart vest for 1986-undersøgelsen (fig. 13). Udgravningen foregik strengt stratigrafisk, lag for lag, hvorved det lykkedes at opdele den undersøgte bebyggelse i 6 aktivitetsfaser. Herved belyses en central institution i det vestlige Ribe gennem 2-300 år, med mulighed for videregående, sammenlignende studier af især det keramiske fundmateriale, der omfatter knap 24.000 skår, indlejret i veldokumenterede lag (83).

Yngre gravearbejder havde fjernet næsten alle bebyggelsesspor fra den ældste fase 1, hvorfra der kun registreredes enkelte gulvlag mod nord, et formodet lokum midt i feltet og en tilfyldt brønd i sydprofilen. Enkelte keramikholdige gruber dateres til slutningen af 1100-årene, mens et stort antal mønter fra 1200-årene

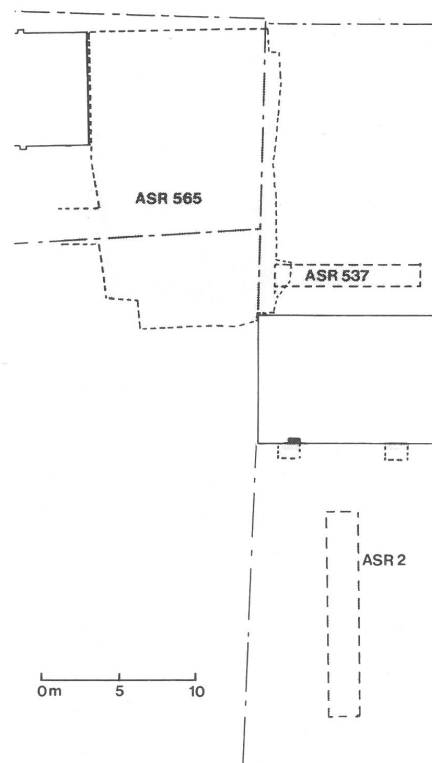
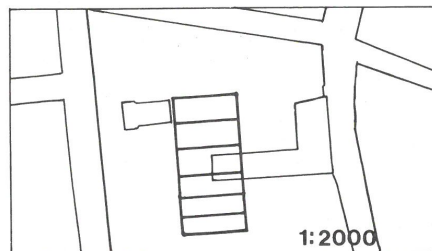

Fig. 13. Udgravningsområdet ved Korsbrødregård dels i 1:2000, dels med felterne fra 1980 (ASR 2) og 1986-87. Tegning: B.H. Nielsen.

ne, hvoraf en del lå omløjet i yngre lag, vidner om en betydelig aktivitet i denne periode. Trods de beskedne bebyggelsesspor kunne fase 1's yngre del repræsentere Johanniterklosterets etablering på området.

Fase 2 startede omkring 1300, og her byggedes den første teglbygning på området, muligvis tillige johanniternes ældste af slagsen. Nordsiden af dette hus registreredes i udgravningens sydprofil, og hvis det førømtalte middelalderlige murværk i den stående sydfløjs sydmur (fig. 14) indgik i bygningen fra omkring 1300, har dennes bredde og orientering stort set svaret til den eksisterende fløjs (fig. 13). Længden mod vest kan, som det fremgår nedenfor, antagelig fastlægges, mens bygningens udstrækning mod øst indtil videre må forblive ukendt.

En gang i 1300-årene, i udgravningens fase 3, gravedes i feltets nordlige del en øst-vest gående grøft. Da grøften næppe nogensinde var vandførende, kan den muligvis have tjent som skelgrøft for Johanniterklosterets grund mod nord. I grøften opsamledes store mængder af knust keramik, hvilket tyder på, at grøften desuden blev brugt som affaldsplads af klosterets beboere, og måske også af dets naboer.

I fase 4, der møntdateres til tiden hen mod 1400, blev den omtalte munkestensbygning fra omkring 1300 ombygget og forstærket med stræbepiller på nordsiden og derfor måske overhvalvet. Endnu en bygning, formodentlig et stenhus, opførtes tæt nord herfor på et sandfundament, samtidig med at store dele af det frie areal nordvest for bygningerne blev brolagt, hovedsagelig med munkesten. Op mod vestenden af munkestensbygningen i sydprofilen opførtes i fase 5 endvidere endnu en bygning på sandfundament, antagelig ligeledes af tegl. Sammenholdt med skriftlig omtale af kirke, tårn og stenhus(e) ved tiden for klosterets nedlæggelse (84), er det nærliggende at tolke teglbygningen med den formodede, senere overhvalving fra fase 2 som klosterets kirke.

I udgravningens yngste del, fase 6, der går fra midten af 1400-årene, og middelalderen ud, blev de fleste af de omtalte bygninger nedrevet. Tilbage blev antagelig dele af stenbygningen fra fase 2 i sydprofilen, og op mod dens nordside opførtes en stald med bæseskullerum, pikstensbelægning og afløbsrende.

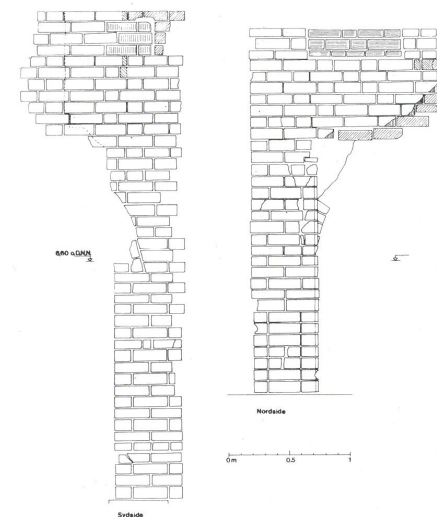

Fig. 14. Stående middelalderligt murværk i Korsbrødregårdssydfløj, med spor af bueslag og foroven en tilmluret åbning. Opmåling: H. Mikkelsen, tegning: B.H. Nielsen.

Bygningsarkæologi

Ribe ejer særdeles mange fredede bygninger, deriblandt som de arkitekturhistorisk mest værdifulde et større udvalg af huse fra tiden efter byens sidste brand i 1580. Denne gjorde det utvivlsomt af med ikke så få middelalderlige bygninger, men som de forløbne år har vist, kan der stadig dukke ukendte rester frem af middelalderens ripensiske huse. Vore undersøgelser er sket i forbindelse med igangværende restaureringsarbejder og har derfor ikke kunnet planlægges fra starten, men alligevel passer de indhøstede oplysninger i en helhed (85). Centralt i arbejdet har været anvendelsen af dendrokronologien, hvor Samlingen på grundlag af en ripensisk tømremesters snilde konstruktion af et bor til udtagning af træprøver har udviklet et helt lille speciale. Samtlige prøver er undersøgt af Wormianum (86).

I 1983 foretog Samlingen en mindre udgravning i gavlhuset Grønnegade 12 (fig. 1,27), hvor det viste sig, at dette hus' rundeling fra starten adskilte sig fra

det, som ellers er normen i Ribes bindingsværkshuse fra omkring 1600. Forreste del af disses understokværk er delt på langs, mens Grønnegade 12 derimod deltes på tværs og havde en anderledes placering af skorstenen og ildstedet (fig. 15). Huset er da også ældre, faktisk det ældst bevarede bindingsværkshus i byen, idet det både udfra stilistiske og historiske vurderinger samt en dendrokronologisk datering må være opført inden for perioden 1533-43. Det rummer således flere træk, som kan have været kendetegnende for Ribes senmiddelalderlige bindingsværkshuse. Den samlede undersøgelse blev publiceret i 1986 (87).

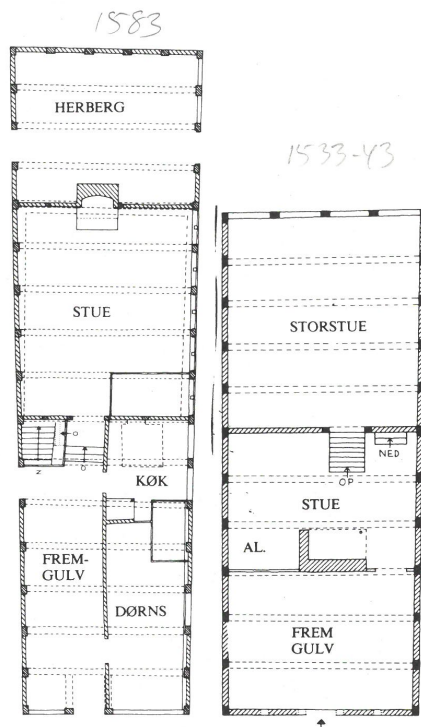

Fig. 15. Til venstre Ebbe Mogensens gavlhuse fra 1583 med langsgående hovedskillevæg, til højre Grønnegade 12 med en planløsning fra før 1550. Al.: alkove. Køk.: køkken. 1:200.

Yderligere rester af et senmiddelalderligt hus fandtes i februar 1986 indkapslet i langt yngre bygningsdele på Nederdammen 31 (fig. 1,28). Der er tale om fem fag langvægge af et stort gavlhuse, som stod bevaret i to stokværks højde, og hvis tværgående bjælkelag var intakte. Væggene er konstrueret med bærende højstolper, der i husets længderetning er sikret ved skråt forløbende, såkaldte ranker, som er bladet på stolpernes indersider. Undersøgelsen af denne husrest, kombineret med en redegørelse for de skriftlige kilder til ejendommens historie og for den fundne konstruktions arkitekturhistoriske placering er fremlagt andetsteds. Her skal blot nævnes, at en dendrokronologisk datering af tømmeret peger på, at huset må være fra før 1500, og antagelig er det bygget inden for årene 1486-89. Det er således noget ældre end Grønnegade 12, som da heller ikke har været forsynet med rankeafstivning af væggene, et træk, som i almindelighed anses for at være middelalderligt (88). I forbindelse med Nederdammen 31 kan endvidere nævnes et fund fra august 1989 af sekundært anvendt hustømmer i et bolværk nordligt på grunden (fig. 1,29). Heriblandt var foruden rester af bulvægskonstruktioner flere eksempler på tømmer-samlinger, der svarer til dem i den stående husrest forrest på grunden, uden at stykkerne derfor behøver at have haft med dette hus at gøre (fig. 16) (89).

Ved hjælp af den dendrokronologiske metode er også andre rester af Ribes senmiddelalderlige bindingsværkshuse forsøgt dateret. Det drejer sig om nogle sekundært anvendte højstolper, der i lighed med dem i Nederdammen 31 oprindeligt var afstivet med ranker, men som i dag ligger som tværbjælker over en yngre kælder på Mellemdammen 18 (fig. 1,30). Analysen gav imidlertid intet resultat. Bedre held var der med et udsavet fag af en ligeledes sekundært anvendt bindingsværksvæg, der i 1930-erne fremkom ved ombygning af huset Gråbrødregade 1. I dette fag, der i dag findes på Den antikvariske Samling, og hvori der bl.a. er spor af et vindue, indgår en stolpe fra et træ, som er fældet efter 1454. Det udsavede fag kan altså stamme fra senmiddelalderen (90).

Det samme må gælde de betydelige rester af et middelalderligt stenhus, opført af munkesten, som i sommeren 1989 er fremkommet indkapslet i ejendommen Sønder-

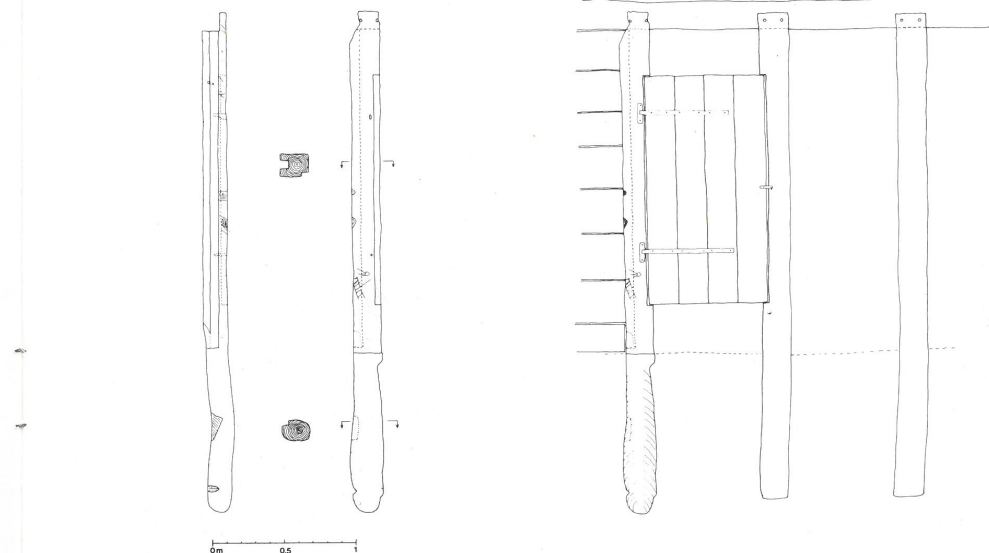

Fig. 16. Stolpe af egetræ, genanvendt i et bolværk mod åen i nordenden af grundstykket Nederdammen 31. Til venstre opmåling fra to sider og snit af stolpen, til højre et forslag til dens oprindelige funktion som dørstolpe i et hus med vægge af vandretliggende bulplanker mellem stolperne. Opmåling og tegning: B.H. Nielsen.

portsgade 21A (fig. 1,31). At kælderen op mod gaden samt betydelige rester af stenhuset i øvrigt var bevaret, vidste man på forhånd, men undersøgelsen under det i-gangværende restaureringsarbejde har givet mange nye oplysninger. Udover stenhuset omfatter den stående bygning bagtil otte fag fra et oprindeligt 17 fag langt bindingsværkshus af typen fra ca. 1600. Hertil kommer en stærkt ombygget gadeside fra midten af forrige århundrede (91). Opmålingsarbejdet omfatter den vestlige vægs inderside af både stenhuset og bindingsværkstilbygningen, i det omfang denne er blevet frilagt i understokværket og i kælderen.

Blandt bindingsværkshusene fra efter byens brand 1580 er også Overdammen 8 fra 1589 blevet undersøgt (fig. 1,32). Husets formentlig oprindelige ruminddeling kunne iagttages dels via farveskiftene på de tværgående bjælker i loftet, dels i form af rester af skillevæggene, som stod til-

bage under det moderne gulv i op til tre stens højde. Endvidere var bevaret de nederste skifter af et massivt muret ildsted. Det pågældende gavlhuse har i stueetagen tilsyneladende været opdelt med et langsgående skillerum i to lige brede dele, hvoraf den ene omfattede boden og den anden dagligstuen ("dørns") og det bagvedliggende køkken. Denne plan svarer til det gængse i "ildebrandshusene" fra efter 1580 (92).

Endelig skal nævnes, at der ved en ombygning af Hotel Dagmar på Torvet (fig. 1,33) blev foretaget en registrering af bjælkelaget og andre detaljer i den del af huset, som opførtes efter 1580. De her udtagne dendrokronologiske prøver kunne, på trods af et tilstrækkeligt antal årringe, ikke indpasses i de grundkurver, som ellers dækker Ribe-området. Årsagen er muligvis, at der er tale om importeret tømmer, som er hentet langvejs fra (93).

Afslutning

Den arkæologiske udforskning af Ribe har hidtil mestendels beskæftiget sig med bebyggelsens alder og den topografiske udvikling. Hensigten hermed er selvfølgelig at belyse byens historie og karakterisere de processer, som denne er drevet frem af. Dermed er imidlertid ikke sagt, at der bag arbejdet ligger en idé om, at byudvikling, i dette tilfælde med Ribe som eksempel, følger overordnede love eller stabile, kontinuerlige mønstre. Arkæologiske fællesnævner findes ikke, som allerede fremhævet i 1982-83. Ribes topografiske udvikling fra ca. 700 og fremefter bør snarest karakteriseres som labil, præget af opbrud og omstrukturering. Baggrunden for byens eksistens kan derimod med større ret beskrives som stabil, nemlig dens forankring i Nordsøhandelen og den dertil hørende kultur. Først da der inden for denne kreds opstod egentlige, middelalderlige bydannelser, vil det være rimeligt at forvente tilsvarende strukturer for Ribes vedkommende (94).

Iagttagelsen af brud og dynamik muligvis ved, som det er sket her, at opdele byen i forskellige områder og dernæst udskille disses forskellige kronologiske lag, set på baggrund af en rekonstruktion af det oprindelige terræn. Man får på den måde samtidig en understregning af, hvor mange spørgsmål der endnu står tilbage at stille og besvare.

Før 1100-årene er det tilsyneladende udelukkende åens nordside, som bærer bebyggelsen. Dennes karakter og udstrækning bør fortsat belyses ved opsporing af egentlig, permanent bosættelse fra 700-årene med tilhørende gravpladser, samt af fortsættelsen fra tiden efter 800. Som det ser ud nu, må det Ribe, som de skrevne kilder ved om fra Ansgars tid og i de følgende 250-300 år, søges på nordsiden af åen. Forskydningen af bebyggelsen til åens sydside må enten være sket gradvist - en model, der svarer til samtidigheden mellem Hedeby og Slesvig i anden del af 1000-årene (95) - eller have haft form af et markant opbrud, måske sågar et midlertidigt ophør af al bebyggelse?

For at afgøre dette, må der, når tilstrækkeligt, relevant fundmateriale foreligger, anstilles nøje sammenligninger mellem de to områders fund. Ligeledes må der på nordsiden af åen søges efter en

mulig kontinuitet bagud i tid for de kirkelige institutioners vedkommende. Ribe blev kristnet før sydbredten af åen blev inddraget til beboelse, og der må have været én eller flere kirker inden for eller i tilknytning til bebyggelsen på nordsiden, dersom denne har eksisteret indtil åens sydlige bred træder i funktion i 1100-årene. Blandt de kendte institutioner på nordsiden er chancerne antagelig bedst i området, hvor Sct. Nicolai kirke og kloster lå. Nordsidens to andre sognekirker er enten ødelagt, eller beliggenheden er ikke påvist. I øvrigt må det ikke overses, at der kan have været andre kirker på nordsiden, end dem vi kender nu, idet vores viden om de kirkelige institutioner på begge sider af åen med undtagelse af domkirken ikke rækker længere tilbage end netop 1100-årenes første del.

Dette bør ikke mindst understreges, når det gælder diskussionen om kirkens etablering som sådan og det tidligste anlæg på domkirke-pladsen på åens sydside. Kan det være rigtigt, som det antydes, at kirken og begravelserne kom før den egentlige bebyggelse, og har der været tale om vedblivende udnyttelse af arealet, eller foregik der i en vis periode intet kirkeligt? En datering og bestemmelse af den omfattende opfyldning fra før den første stenkirke rejses, som glimtvis har givet sig til kende, er af vital betydning for forståelsen af ikke blot domkirkeområdet historie, men også af forholdet mellem bebyggelsen af åens to sider. Er opfyldningen sket alene af hensyn til et kirkebyggeri, må et anlægsarbejde af de dimensioner forudsætte det samtidige samfunds accept og medvirken, også selv om kirken måske lå for sig selv på åens sydside, fjernt fra bebyggelsen på nordsiden. Holder denne hypotese stik, er det mest nærliggende at foreslå, at opfyldningen af området og den tilhørende kirke skal dateres forholdsvis sent, dvs. ikke tidligere end vikingetidens slutning.

Den gradvise udbygning af bygrunden på sydsiden ved opfyldning af åbassinet, som allerede er i gang i 1100-årene, og som først afsluttes kort før 1400-årenes midte, kunne tilsyneladende vidne om overordnede planer for byen. At gå ud herfra, ville dog nok være overilet. Opfyldningernes omfang kan inden for det nærmeste sammenligningsområde bedst jævnføres med

udvidelsen af Lübecks bykerne, hvor skrænten ned mod floden Trave hæves i betydeligt omfang. Selv om dette foretagende tilsyneladende fremmes stærkt i den periode kort efter 1200, hvor Lübeck står under dansk overhøjhed, og hvor også Ribes byggemodningsaktiviteter er fremtrædende, skal man næppe gå videre end til at se aktiviteterne i begge byer som eksempler på den generelle fremgang for handels- og søfartsbyerne i Nordeuropa i tiden omkring 1200 (96). Dele af Ribes bærende struktur, f.eks. den sandsynlige sammenkædning af befæstning, mølle drift og færdselsanlæg, kan på den ene side ikke være gennemført uafhængigt af hinanden, men må have fulgt visse, overordnede retningslinier, i hvert fald på det tekniske felt. På den anden side er der også tale om genkommende træk i den middelalderlige by - de optræder blot ikke alle i enhver by, på samme tid, eller i samme rækkefølge. De dateringsmæssige holdpunkter for at opstille sådanne - foreløbig ret grove - tolkninger må derfor styrkes, bl.a. ved som fremhævet at sætte undersøgelsen af byens forskellige dele op mod hinanden.

For den middelalderlige by med tyngdepunkt på åens sydside gælder det om fortsat at forfine de arkæologiske resultater gennem stratigrafisk veldokumenterede udgravninger, ikke blot for at belyse den topografiske udvikling, men også for at bedre grundlaget for analysen af genstandsfundene. Disse kan aflokkes mangfoldige oplysninger om livet i bysamfundet, som ingen skriftlige kilder nogensinde har været beregnet til at medtage. Udgravningerne i Vestbyen er et eksempel på noget sådant, men de har samtidig været forholdsvis lette at begrunde, fordi der fra starten kunne sættes focus på byarkæologiens klassiske spørgsmål om alder og udvikling. For at udnytte de indvundne resultater til bunds savnes der i virke-

ligheden tilsvarende materiale fra andre dele af byen, frem for alt fra dens centrale område omkring domkirken. Det er påtrængende at dokumentere den første aktivitetens karakter og alder på en mere præcis måde end den noget vage angivelse af, at fundene kun går tilbage til 1100-årene.

Vendes blikket atter mod Vestbyen, kunne det yderligere være interessant at gennemføre prøvegravninger på Flyvesandsbanken vest for den nuværende bebyggelse, ligesom en genudgravning af sognekirken Sct. Clemens for om muligt at opspore dens eventuelle forgænger trænger sig på. Udelukkes kan det nemlig ikke, at denne kirke, som i sin grundplan måske rummer rester af et romansk tårnanlæg, kan have været knyttet til f.eks. Riberhus eller et andet større anlæg inden for bydelen. Endvidere kalder området mellem Vestbyen og bymidten, hvor Gråbrødrekloster var den centrale institution, og hvor Horskortorv lå, i høj grad på en arkæologisk indsats.

I stæde højere grad - og det gælder alle perioder - bør forskningen også tage hensyn til, at byen, selv om den på flere områder kan ses som en ø i det omgivende land, alligevel var afhængig af dette. De to størrelser prægede gensidigt hinanden og forholdet mellem land og by bør inddrages i overvejelserne.

Disse og mange andre ønsker til fremtiden kan let fremsættes. Deres opfyldelse afhænger af, hvor målrettet det vil vise sig muligt at drive arkæologisk udforskning af Ribes historie i de kommende år. En konklusion i almindelig forstand skal man ikke regne med nogensinde at kunne formulere, for byarkæologi er en erkendelsesproces, og den viden, den frembringer, må konstant udsættes for revision og kan bedst præsenteres som statusopgørelser med visse mellemrum.

Noter

Inden for perioden 1983-89 har "Danmarks Kirker" afsluttet sin behandling af Ribes kirker, ligesom "Projekt middelalderbyen" har udsendt sit bind om byen, Nielsen 1985. Til disse værker henvises generelt.

- Jensen, Madsen & Schiørring 1982 og 1983.
- Skæringsdatoen for denne artikel er 1. september 1989. Fra 1983 og indtil da er direkte til de omtalte udgravninger m.v. anvendt et beløb på ca. 2,3 mill. kr. Heraf skyldes 367.000 støtte fra Rigsantikvaren/Det Arkæologiske Nævn, 1.850.000 betales af offentlige bygherrer i henhold til museumsloven, og 45.000 skyldes fondsbidrag. Fra Planstyrelsen er ydet 15.000 kr. Herudover er ydet en større arbejdsindsats af Den antikvariske Samlings medarbejdere, løse som faste. Til konservering af de fundne genstande skønnes et beløb på ca. 150.000 kr. at være anvendt i den omhandlede periode. Til bearbejdning af udgravninger og genstande, fotos, tegning og trykning samt diverse supplerende, naturvidenskabelige undersøgelser er i form af direkte støtte, bl.a. fra Statens Humanistiske Forskningsråd, Ribe Amts Museumsråd og en række fonde, ydet et tilskud på 375.000 kr. Hertil kommer atter, hvad der skyldes Samlingens medarbejdes indsats i arbejdstiden med hensyn til registrering, beskrivelse, magasinering og artikelskrivning, samt ikke mindst en række frivillige personers ulønnede indsats. Et samlet, præcist tal lader sig altså ikke angive, men mindre end 2,8 mill. kr. er det ikke.

Historisk-arkæologisk baggrund

- Se kildeudgave med oversættelse v. I. Skovgaard-Petersen 1981, jf. Nielsen 1985 s. 46f.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 38ff.
- Nielsen 1985 s. 35f, 46f.
- Bencard 1989, jf. antydningssvis allerede Nielsen 1985 s. 35 og 150.
- Stiesdal 1968.
- Madsen 1988a.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 41f.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 43f.
- Nielsen 1985 s. 48 og Christensen 1988 s. 31 med henvisninger og gennemgang af forskningsdiskussionen.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 44f.
- Haugberg 1900 s. 76f. samt tabel s. 69 og Tab. 1ff.
- Jf. Becker 1982.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 46ff. med oversættelse i uddrag efter Carsten L. Henriksen: Adam af Bremen: De hamburgske Erkebispers Historie, København 1930.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 50f.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 52f.
- Andersen, Crabb & Madsen 1971.
- Lüdtke 1985 s. 131ff., 140f.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 58f.

- Nielsen 1985 s. 48f. med henvisninger.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 60f. jf. note 17.
- Nielsen 1985 s. 49 accepterer med forbehold denne tolkning som arbejds-hypotese.
- Roskilde domkirke var oprindeligt viet Treenheden, men efter modtagelsen af pave Lucius' hovedskål kaldes den efter ham, Danmarks Kirker, Københavns amt 3 s. 1270ff. Den ældste domkirke i Århus var viet Sct. Nicolaj, dens nuværende efterfølger derimod Sct. Clemens, Danmarks Kirker, Århus amt 1 s. 52ff. Sandsynligvis ændredes også indvielsen af domkirken i Odense ved indførelsen af kulten for Knud den Hellige og indvielsen til ham, Madsen 1988b s. 98.
- se note 19.
- Olsen 1972 s. 76.
- Nielsen 1985 s. 49 om Liefdag, s. 50 om den senere biskop Odinkars tid.
- Madsen 1989a (i trykken).

Bytterrådet før bebyggelsen

- Nielsen 1985 s. 37.
- Jensen 1984 s. 15ff.
- Madsen 1989a (i trykken).
- Jensen, Madsen & Schiørring 1983 s. 166.
- Nielsen 1985 s. 78.
- Madsen, Balslev Jørgensen & Petersen 1984 s. 67f.
- Madsen & Mikkelsen 1985.
- Mikkelsen 1987a s. 33.
- Petersen 1985 s. 103ff.
- Dendrokronologisk datering ved Wormianum, j.nr. W 151, ASR 346.
- Bencard 1977.
- Nielsen 1981 s. 22.
- Nielsen 1985 s. 171.
- Den her anførte datering bygger på den endelige datering af genstandsfundene, Madsen 1987a s. 195, Madsen 1990 (i trykken) og er tidligere end hidtil angivet, Jensen, Madsen & Schiørring 1983 s. 165.
- Mertz 1977 s. 38f.
- Madsen 1990 (i trykken).
- Bendixen m.fl. 1990 (i trykken).
- Madsen 1989a (i trykken).
- Aaby 1975.

Nordsiden af åen - Nyt om det ældste Ribe

- Bencard 1975.
- Bencard 1979 s. 115.
- Bencard 1981 s. 11.
- J.n.r. ASR 621.
- J.n.r. ASR 7.
- Jensen 1986.
- Frandsen & Jensen 1988a.
- Frandsen & Jensen 1988b.
- Frandsen & Jensen 1988a fig. 7.
- Bencard 1990 (i trykken).
- Frandsen & Jensen 1990 (i trykken).
- Bencard 1989 samt projektrundskrivelse af 30. maj 1989 til Ribe projektets medarbejdere vdr. dendrokronologiske dateringer fra udgravningen i Dommerhaven og under Kunstmuseet.
- En detaljeret vurdering vil, foruden i Frandsen & Jensen 1990 frem-

- komme i Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1990. Jf. endvidere Frandsen 1990 (i trykken).
- Nielsen 1985 s. 39ff.
- J.n.r. ASR 8, Feveille, Jensen & Ljungberg 1989.

Øvrige udgravninger

- Nielsen 1979 s. 34.
- Nielsen & Nørnberg 1979.
- Schiørring 1982.
- Jensen, Madsen & Schiørring 1983 s. 162.

Vadestedet over Ribe å

- Mikkelsen 1987a s. 33f.
- Madsen 1987b s. 41.

Sydsiden af åen

- Madsen & Mikkelsen 1985.
- Mikkelsen 1987a s. 28ff.
- Mikkelsen 1987a og 1987b s. 18.
- Nielsen 1985 s. 96.
- Nielsen 1985 s. 67f.
- Madsen 1985. Madsen 1990 (i trykken).
- Mikkelsen 1987a s. 33.

Sct. Catharinæ kloster

- Madsen, Balslev Jørgensen & Petersen 1984 s. 67f.
- Danmarks kirker, Ribe amt 2, s. 692. "Situationskort over den tæt syden ved Sct. Catharinæ kirke nylig indhegnede kirkegaard" fra 1768, Landsarkivet, Sct. Catharinæ kirkes inspektionsarkiv under diverse dokumenter 1581-184 (c 631-19). Danmarks Kirkers datering af brugen af Lindegården som gravplads til perioden 1768-1807 modsiges af oplysningerne, som kortet og dets liste giver.
- Madsen 1987a s. 195.
- Madsen 1988c, jf. Madsen & Schiørring 1981.

Midtbyen og domkirken

- Petersen 1985 s. 100ff.
- Petersen 1985 s. 106f.
- J.n.r. ASR 778.
- Madsen 1978 s. 29.
- Madsen & Schiørring 1981 s. 214ff.
- Petersen 1985 s. 107.
- Nielsen 1985 s. 96.
- Dendrokronologisk datering ved Wormianum, j.nr. W 393, ASR 778.
- Bencard 1972 s. 143, 172ff.
- Madsen 1978 s. 30ff.
- Madsen 1980.
- Fra Nationalmuseets 2. afd. deltog museumsinspektør Knud J. Krogh, fra Den antikvariske Samling Per Kristian Madsen. De foreløbige resultater er kort nævnt i Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1986 s. 145, og samme 1987 s. 184f.
- Mertz 1977 s. 38ff.
- Danmarks Kirker, Ribe amt 1, s. 180.
- Nielsen 1985 s. 49.
- Danmarks Kirker, Ribe amt 1, s. 242.
- Skovgaard-Petersen 1981 s. 59f.
- Danmarks Kirker, Ribe amt 1, s. 147, 161.

- J.n.r. ASR 564, udgravningen blev udført af Hans Mikkelsen.
- Venlig meddelelse november 1989 fra museumsinspektør Kirsten Bendixen, Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling.
- Brev af 25. nov. 1988 fra Henrik Tauber, Nationalmuseets 8. afd., ASR 564K10.

Vestbyen

- Madsen 1982 s. 77f.
- Udgravningen på Riberhus gennemførtes som et samarbejde mellem Nationalmuseets 2. afd. ved museumsinspektør Hans Stiesdal (daglig leder S. Gottfred Petersen) og Den antikvariske Samling. En samtidig undersøgelse i Bispegårdens (Korsbrødregårds) ladev foranlediget af Projekt middelalderbyen, udførtes af Den antikvariske Samling ved Per Kristian Madsen. Kampagnen i 1983 gennemførtes på baggrund af en ansøgning fra antikvar Stig Jensen og museumsinspektørerne Søren Gottfred Petersen, Ole Schiørring og Per Kristian Madsen.
- Madsen 1982.
- Resultaterne af 1983-kampagnen samt fra udgravningerne på Riberhus og i Bispegårdens have 1980 publiceres i Madsen 1990 (i trykken), jvf. Madsen 1987a & 1988d.
- Bendixen m.fl. 1990 (i trykken).
- Nielsen 1985 s. 111.
- Nielsen 1985 s. 60f., 66f. 68ff.
- J.n.r. ASR 537, udgravning ved Hans Mikkelsen. Resultaterne publiceres udførligere i Bendixen m.fl. 1990 (i trykken).
- Bendixen m.fl. 1990 (i trykken) fremlægger udgravningens resultater, herunder genstandene.
- Nielsen 1985 s. 69, 143.

Bygningsarkæologiske undersøgelser

- Madsen 1987c samt note 88.
- Madsen 1988e, 1989b.
- Søndergaard, Madsen, Engqvist & Degn 1986.
- Madsen 1987c.
- Degn 1987.
- Engqvist 1987a, 1987b.
- J.n.r. ASR 881.
- Søndergaard, Madsen, Engqvist & Degn 1986.
- Madsen 1988e, 1989b.
- Engqvist 1969 s. 81f. Undersøgelsen, der udføres for en bevilling fra Planstyrelsen, har j.n.r. ASR 859.
- Søndergaard, Madsen, Engqvist & Degn 1986 s. 37ff. Undersøgelsen har j.n.r. ASR 551.
- Madsen 1988d s. 56, dendrokronologisk undersøgelse ved Wormianum. j.n.r. W 320, ASR 772.
- Madsen 1989a.
- Lüdtke 1985 s. 134ff.
- Erdmann 1982.
- Erdmann 1988a og 1988b.

Litteratur

- Aaby, B. 1975. Cykliske klimavariationer i de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressionsfaser, Danmarks geologiske Undersøgelse, Årbog 1974, 1975, s. 91-104.
- Andersen, H.H., Crabb, P.J. & Madsen, H.-J. 1971. Århus Sønder vold, en byarkæologisk undersøgelse, København 1971.
- Arkeologiske Udgravninger i Danmark 1., udg. af Det Arkeologiske Navn, København 1984.
- Becker, C.J. 1982. Nogle danske imitationer med elementer fra Knud den Stores engelske type "Short Cross", Nordisk Numismatisk Årsskrift 1979-90, 1982, s. 81-92.
- Bencard, M. 1972. Dansk middelalderlertøj med antropomorf dekoration, Et bidrag til den blyglaserede kandes historie, Kuml 1972, s. 139-181.
- Bencard, M. 1975. Vikingetidens Ribe, Kuml 1973-74, 1975, s. 296-299.
- Bencard, M. 1977. Om Ribes Rådhus, Skibbroen, en udgravning, og et formodet stavbørgerværksted. hikuin 3, 1977, s. 59-80.
- Bencard, M. 1979. I Bencard, M., Ambrosiani, K., Bender Jørgensen, L., Brinch Madsen, H., Nielsen, I. & Näsman, U. 1979: Wikingerzeitliches Handwerk in Ribe, eine Übersicht, Acta Archaeologica 49, s. 113-138.
- Bencard, M. 1981. Introduction, i Bencard, M. (ed.): Ribe Excavations 1970-76, I, Esbjerg 1981, s. 9-19.
- Bencard, M. 1989. Ribe kan ændre Danmarkshistorien, Kronik, Dagbladet Politiken 19. juni 1989.
- Bencard, M. 1990. The stratigraphy and dating of 8th century Ribe, Journal of Danish Archaeology 7 (i trykken).
- Bendixen, K. m.fl. 1990. Bendixen, K., Kristensen, T.R., Ljungberg, K., Madsen, P.Kr., Matthiesen, H.O., Mikkelsen, H., Schelde-Jensen, B. & Smidt-Jensen, J., En udgravning ved Korsbrødregård i Ribe, i Madsen 1990.
- Christensen, A.S. 1988. Christensen, A.S. & Madsen, P.Kr., Middelalderbyen Odense, Århus 1988.
- Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet, København 1933.
- Degn, O. 1987. Ejere og beboere i Nederdammen 31 i Ribe og ejendommens baggrund i de sociale forhold 1545-1987, Mark og Montre 1986-87, s. 154-168.
- Engqvist, H.H. 1969. Bevaringsplan Ribe, Ribe 1969.
- Engqvist, H.H. 1987a. Nederdammen 31 i Ribe, Excurs I, Ranker, Mark og Montre 1986-87, s. 169-178.
- Engqvist, H.H. 1987b. Nederdammen 31 i Ribe, Excurs II, Stokværksfrenspring og gavikonstruktioner, Mark og Montre 1986-87, s. 179-188.
- Erdmann, W. 1982. Untersuchungen in der Grossen Petersgrube zu Lübeck, Archäologisches Korrespondenzblatt 12,4, s. 543-554.
- Erdmann, W. 1988a. Die Aufsidlung des Lübecker Stadthügels im 12. und 13. Jahrhundert, 25 Jahre Archäologie in Lübeck, Erkenntnisse von Archäologie und Bauforschung zur Geschichte und Vorgeschichte der Hansestadt 1963-1988, LSAK - Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 17, Bonn, s. 63-67.
- Erdmann, W. 1988b. Hafen- und Stadterweiterung im 12. und 13. Jahrhundert, LSAK 17, 120-124.
- Feveile, C., Jensen, S. & Ljungberg, K. 1989. Ansgars Ribe endelig fundet - rapport over en udgravning ved Rosenallé i Ribe 1989, By, marsk og geest, Årsberetning 1988, Den antikvariske Samling i Ribe, 1989.
- Frandsen, L.B. 1989. Trade, Coins and foreign influences during Pre-Viking and Viking Age Ribe, BAR (i trykken).
- Frandsen, L.B. & Jensen, S. 1988a. Pre-Viking and Early Viking Age Ribe, Journal of Danish Archaeology 6, 1987, s. 175-189.
- Frandsen, L.B. & Jensen, S. 1988b. Hvor lå Ribe i vikingetiden? Et bidrag til Ribes topografi fra 8. til 11. århundrede, Kuml 1986, s. 21-35.
- Frandsen, L.B. & Jensen, S. 1990. The Dating of Ribe's earliest Culture Layers, Journal of Danish Archaeology 7 (i trykken).
- Frandsen, L.B., Madsen, P.Kr. & Mikkelsen, H. 1990. Ausgrabungen in Ribe in den Jahren 1983-89, Offa 47, 1990 (udvidet version af nærværende artikel, dog med udeladelse af de bygningsarkæologiske undersøgelser).
- Hauberg, P. 1900. Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146, København 1900.
- Jensen, S. 1984. Ribeeegen gennem 10.000 år - et bebyggelsehistorisk projekt, Mark og Montre 1984, s. 5-29.
- Jensen, S. 1986. Det ældste Ribe - og vikingetidens begyndelse, Femte tværfaglige vikingesymposium (Kisbye, T. & Roesdahl, E. ed.), s. 7-22.
- Jensen, S., Madsen, P.Kr. & Schiørring, O. 1982. Udgravninger i Ribe 1979-81, Mark og Montre 1982, s. 50-65.
- Jensen, S., Madsen, P.Kr. & Schiørring, O. 1983. Excavations in Ribe 1979-82, Journal of Danish Archaeology 2, s. 156-170.
- Lüdtke, H. 1985. Die mittelalterliche Keramik von Schleswig, Ausgrabung Schild 1971-1975, Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien 4, Neumünster 1985.
- Madsen, P.Kr. 1978. Puggaardsgade i Ribe - en arkæologisk undersøgelse, Mark og Montre 1978, s. 27-35.
- Madsen, P.Kr. 1980. Christoffer den førstes grav i Ribe domkirke, Mark og Montre 1980, s. 37-54.
- Madsen, P.Kr. 1982. Keramik fra en gravning i Ribes vestby - import, lokal-kronologi og datering, hikuin 8, 1982, s. 77-94.
- Madsen, P.Kr. 1985. The Earliest Dated Finds of Glazed Pottery in Ribe, Medieval Ceramics 9, 1985, s. 57-64.
- Madsen, P.Kr. 1987a. On the Dating of Medieval Pottery - in the Light of Recent Finds from Ribe, Journal of Danish Archaeology 6, s. 190-197.
- Madsen, P.Kr. 1987b. Syv kilo skår fra en udgravning nær vadestedet over Ribe å., Mark og Montre 1986-87, 1987, s. 38-41.
- Madsen, P.Kr. 1987c. Sennmiddelalderligt bindingsværk i Ribe, META 1987, nr. 1-2, s. 81-93.
- Madsen, P.Kr. 1988a. Dansk byarkæologi - en status, Byarkæologi (1), Møde i Ribe, den 9-10. maj 1988, København 1988, s. 1-8.
- Madsen, P.Kr. 1988b. De gejstlige institutioner i og ved Odense, i Christensen, A.S. & Madsen, P.Kr.: Middelalderbyen Odense, Århus 1988, s. 97-118.
- Madsen, P.Kr. 1988c. En udkant af middelalderbyen Ribe, Mark og Montre 1988, s. 61-64.
- Madsen, P.Kr. 1988d. A short survey of the medieval pottery finds from Ribe (South-Western Jutland, Denmark) - with special reference to the Rhenish imports, i Gaimster, D., Redknapp, M. & Wegner, H.H. (eds.): Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit in Rheinland / Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets. British Archaeological Reports, Int. Series 440, s. 243-258.
- Madsen, P.Kr. 1988e. Dendrokronologiske undersøgelser af Ribe-huse - resultater og teknik, Bygnings Arkæologiske Studier 88, 1988, s. 53-59.
- Madsen, P.Kr. 1989a. Towards a Danish urban archaeology - new results and future work: the example of Ribe, Archaeology and the Urban Economy, Festschrift til Asbjørn Herteig 15. december 1989, (eds.: Myrvoll, S., Reimers, E., Schia, E., Molaug, P. & Clarke, H.), Historisk Museums Skrifter, Bergen 1989 (i trykken).
- Madsen, P.Kr. 1989b. Dendrokronologiske undersøgelser af Ribe-huse - resultater og teknik, Dendrokronologi och medeltida kyrkor, symposium i Lund 11-13 april 1988, Lund Studies in Medieval Archaeology 6, 1989, s. 51-61.
- Madsen, P.Kr. 1990. Middelalderkeramik fra syv udgravninger i Ribe 1980-84 - kronologi, datering og bytopografi, i Madsen 1990.
- Madsen, P.Kr. 1990 (udg.). Udgravninger i Ribes vestlige bydel 1980-87, Jysk Arkæologisk Selskab og Den antikvariske Samling i Ribe, 1990 (i trykken).
- Madsen, P.Kr. & Schiørring, O. 1981. En udgravning i Ribes "nye grav" og et fund af keramik fra 1500- og 1600-årene, hikuin 7, 1981, s. 209-254.
- Madsen, P.Kr., Balslev Jørgensen, J. & Gottfred Petersen, S. 1984. Udgravninger på Sct. Catharina kloster i Ribe, Mark og Montre 1984, s. 59-69.
- Madsen, P.Kr. & Mikkelsen, H. 1985. Sudergade, Skalk 1985,6, s. 9-13.
- Mertz, E.L. 1977. Ribe og omegns jordbundsforhold, en ingeniør-geologisk beskrivelse. By-geologi nr. 8 - Ribe. Danmarks Geologiske Undersøgelse/Rapport nr. 11, 1977.
- Mikkelsen, H. 1987a. Vadestedet over Ribe A, Mark og Montre 1986-87, 1987, s. 28-37.
- Mikkelsen, H. 1987b. Buhluse - 50 år efter Clemmensen, META 1987, nr. 1-2, s. 8-29.
- Nielsen, I. 1979. Ribe bys jordebog, Grundlagt i 1450erne og videreført til omkring 1600, Esbjerg 1979.
- Nielsen, I. 1981. Torvene i Ribe, hikuin 7, s. 15-32.
- Nielsen, I. 1985. Middelalderbyen Ribe, Århus.
- Nielsen, I. & Nørnberg, P. 1979. Paypyt i Ribe, Mark og Montre 1979, s. 52-63.
- Olsen, O. 1973. Die Frühen Städte in Dänemark - Forschungsstand. Kiel Papers '72, Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, Symposium...Kiel 8.-10. Mai 1972 (Hinz, H. ed.), Neumünster, 1973, s. 72-79.
- Petersen, J.E. 1985. To somre i Ribes kloakker, Arkæologiske undersøgelser under et anlægsarbejde, Mark og Montre 1985, s. 99-108.
- Ribe Excavations 1970-76, I-, (Bencard, M. ed.), Esbjerg 1981.
- Schiørring, O. 1982. The Medieval Town - A Danish project, PACT 7, Strasbourg 1982, s. 341-349.
- Stiesdal, H. 1968. An excavation in the town of Ribe, Denmark, A Preliminary Report, Rotterdam Papers (1), A contribution to medieval archaeology (Renaud, J.G.N. ed.), s. 155-160.
- Skovgaard-Petersen 1981. The Written Sources, i Ribe Excavations 1, Esbjerg 1981, s. 21-62.
- Søndergaard, S., Madsen, P.Kr., Engqvist, H.H. & Degn, O. 1986. Grønnegade 12 i Ribe, Et gavluhus fra 1500-årene og dets historie, Ribe 1986.